

Историја Срба, Хрвата и Словенаца
Станоје Станојевић
Београд, 1920

I

Географски положај српско-хрватско-словеначких земаља

Земље у којима станују Срби, Хрвати и Словенци чине три географске целине: 1. Басен средњег Дунава; 2. Басен Мораве и Вардара; 3. Јадранско Приморје са својим залеђем (Загорјем).

Ма да су те три географске целине скоро сасвим независне једна од друге, и ма да се оне доста разликују међу собом, оне ипак чине једну целину, теже једна другој и допуњују се међу собом. Узрок што је то тако, лежи у географском положају тих земаља, а њихове узајамне везе и тежње доказује цела историја народа, који су у тим земљама становали, и држава, које су ту образоване и које су ту постојале. Увек су народи и државе у једној од те три географске целине тежили да завладају и другим двома, или бар једном од њих. Да напоменемо, као доказ за то, неке, бар најкарактеристичније, примере.

Хрватска држава, основана у IX веку у Јадранском Приморју, тежила је за цело време свога живота, да се прошири, с једне стране према Босни, дакле у Загорје, а с друге у Подравље и Посавину, дакле у басен средњег Дунава. Немањинска држава, основана у басену Мораве, ширила се не само у долину Вардара, него и у Посавину, дакле у басен средњег Дунава и у Јадранско Приморје. Све државе, које су заузимале басен средњег Дунава стално су тежиле да избију на Јадранском Приморје и да продру у Моравску

долину. Тако су Авари у VI и VII веку из средишта своје државе, у басену средњег Дунава, у Срему, Бачкој и Банату, продирали у Далмацију, у Босну и до Солуна, дакле у Јадранско Приморје са Загорјем и у Моравско-вардарску долину. И Мађари су, кад су почетком X века основали своју државу у басену средњег Дунава, вршили своје пљачкачке походе у истим правцима. Они су, као што је познато, заузели почетком XII века Хрватску у Јадранском Приморју, средином тога века почели су ударати на Босну, а од почетка XIII века и на Србију, са намером да продру и да се утврде и у Моравској долини.

И Аустро-Угарска је у XIX веку, држећи басен средњег Дунава и Јадранско Приморје (Далмацију), освојила Босну (Загорје), после тога је хтела да покори и Србију, дакле да заузме и Моравски басен, па да онда из Босне, преко Санџака, и преко Србије продре у Вардарску долину. Та тежња Аустро-Угарске да покори Србију, дакле да завлада Моравско-вардарским басеном, пошто је већ пре тога била заузела Јадранско Приморје и Загорје, изазвала је 1914 године светски рат.

Али је до сукоба између Аустро-Угарске и Србије морало доћи, не само због тога, што је Аустро-Угарска, држећи у својим рукама басен средњег Дунава и Јадранско Приморје са Загорјем, хтела да завлада и Моравско-вардарским басеном, — него и због тога, што је и Србија, из свога централног положаја у Моравском басену, освојив Вардарску долину, морала тежити за тим, да избије у Јадранско Приморје, и да продре, да се прошири и утврди и у басену средњег Дунава.

Могло би се навести још много примера и доказа из прошлости и садашњости, који би показивали, како су басен средњег Дунава, Јадранско Приморје са Загорјем и Моравско-вардарска долина једна географска, економска и културна целина. Кад се узме на ум, да цела та територија чини и етничку целину, јер је сва насељена српско-хрватско-словеначким

народом, онда је сасвим разумљива тежња нашега народа, да на том земљишту образује једну своју народну државу.

Међутим, све до наших дана државно јединство нашега народа није могло бити изведено. Томе је било много и разних узрока. Лични, племенски, династички и верски интереси били су у прошлости увек јачи од етничких и географских прилика. Сем тога, унутрашње снаге, које су разједињавале и спољње силе, који су ометале државно јединство, биле су увек јаче но тежња за јединством.

II

Порекло и сеоба Срба, Хрвата и Словенаца

Пре него што су дошла на Балканско Полуострво српска, хрватска и словеначка племена становала су у крајевима око Висле и Дњепра, и сачињавала су једну етничку целину. Та су племена остала у заједници још доста времена и после почетка расељавања појединих словенских племена из старе заједничке отаџбине.

Када су се српска, хрватска и словеначка племена, за време сеобе народа, под притиском спољњих и унутрашњих догађаја и прилика, почела кретати из својих станишта, она су и даље остала у заједници и заједно су се померала и селила на запад, југ и југо-запад.

Почетак померања и сеобе српских, хрватских и словеначких племена пада у V век, у доба хунске власти у источној Европи. То се померање наставило у другој половини V и првој половини VI века, у доба кад су, после пропасти Хуна, Гепиди завладали земљама у басену средњег Дунава, а знатно је појачано у другој половини VI века, кад су Авари основали (567 год.) своју државу у земљама, којима су дотле владали Гепиди. Авари су том приликом завладали оним српско-хрватско-словеначким племенима, која су у то доба већ допрла била до Дунава и налазила се у гепидској

држави. Али су и остали делови тих племена дошли ускоро после тога са и за Аварима у басен средњег Дунава. Тако су српска, хрватска и словеначка племена крајем VI века становала под влашћу Авара у густим масама на северним границама Балканског Полуострва, у басену средњег Дунава. Одатле су, као што је поменуто, Авари ишли у пљачку у Приморје и у Моравско-вардарску долину. У тим пљачкачким походима учествовала су увек и српско-хрватско-словеначка племена.

Почетком VII века, када је Византија, због рата са Персијом, повукла сву своју војску са Балканског Полуострва, а аварска држава почела слабити, српска, хрватска и словеначка племена продирала су и сама из басена средњег Дунава на запад, југо-запад и југ, у Јадранско Приморје и крајеве изнад њега, у Загорје и у Моравско-вардарску долину, и почела су се тамо насељавати. То расељавање ишло је доста споро, јер словенски народи нису заузимали нову отаџбину у војним освајачким походима, као Татари и Германи, него постепеном миграцијом свога живља. На тај су начин и Срби, Хрвати и Словенци населили у првој половини VII века земље, у којима и сада станују.

Када су се Срби, Хрвати и Словенци стално населили у својој новој отаџбини, они су се ту нашли у сасвим новим приликама. За њих су биле нове не само земље, у које су дошли, него је за њих била нова и култура, коју су ту нашли, и становништво, које су ту затекли. При доласку у нове земље, они су знали да заузимају покрајине Римске империје, чији су сјај, слава и углед без сумње јако утицали на нове полудивље дошљаке. Сем старих традиција, на њих су морали необично утицати и сви материјални остаци старе римске силе и културе, који су били расејани по свима крајевима, што су их они населили. Сем тога, они су дошли у додир са старим становништвом тих крајева, које је, и ако запуштено и подивљало, ипак задржало, особито у Приморју, трагове старе културе.

Тако су српска, хрватска и словеначка племена дошла у нове, и географске и климатске и културне, прилике, у нову средину и међу нове људе, који су, и ако у културној декаденцији, имали још увек већу цивилизацију него они. Због свега тога морале су код нових дошљака настати у новој отаџбини велике промене у сваком погледу, у начину њиховог живота, у њиховим погледима на свет и у њиховом менталитету у опште. На новој територији, у новој средини, под утицајем нове и више културе, њихов начин живота морао се променити, њихова идеологија преобразити, њихов хоризонт проширити. У вези с тим морале су се, бар делимице, променити и по неке њихове склоности и особине.

По себи се разуме, да те велике промене нису извршене брзо; прилагођавање новом земљишту и новим приликама ишло је и развијало се постепено и трајало је дуже времена. То прилагођавање изазивало је без сумње често, на многим местима и у разним правцима, велике кризе, које су морале остављати дубоког трага у народном животу, и које су често завршаване компромисом између старих и нових навика и прилика.

III

Положај српскога народа

Кад су српска, хрватска и словеначка племена у VII веку населила земље у којима и данас станују, велике политичке, националне и економске промене и револуције, које су вековима пре тога потресале Европу, биле су у главном завршене. У целој Европи настао је нов живот, са новим народима и новим државама.

Културно човечанство било је и у то доба, као и у старом веку, груписано око Средоземнога мора, и подељено на два културна, политичка и економска света, — источни и западни. Та два света разликовала су се увек јако међу собом. На истоку је друга природа, тамо су друге прилике,

друкчији су тамо људи, друкчији начин живота, друкчији је поглед на свет, него на западу. Због тога у историји човечанства постоје од увек два разна човека, два посебна света, источни и западни. Сваки од та два света живео је од увек својим посебним животом, имао је своје посебне навике, идеје и циљеве. Разлике између та два света тако су велике и дубоке, да их је немогуће уклонити и сасвим изгладити. Чак ни два тако силна организма као што је била Римска империја и католичка црква, нису могли успети да изгладе те разлике. Оба та политичка, религиозна и културна организма радила су вековима, и свесно и несвесно, на томе, да изгладе разлике између истока и запада, али без икаквог успеха. Увек су исток и запад били и остали два разна посебна света.

Римска империја, тај најснажнији државни организам у историји човечанства, радила је, и помоћу своје савршене администрације и својом војском и трговином и својом цивилизацијом, да изглади разлике које су постојале између њених провинција на истоку и на западу, па да све покрајине и народе веже у једну јединствену државу, и да источни свет и источну цивилизацију стопи са западом. Али сав напоран рад од неколико векова у томе правцу био је узалудан. Источни свет живео је и даље и у границама Римске империје, својим посебним животом. А кад римска централна власт није више имала снаге да држи у целини све земље Римске империје, онда се исток одвојио и образовао је своју посебну државу, Византију. Ма да се та нова држава сматрала за део старе Римске империје, ипак је то била друга, нова држава, са другим језиком, са другом цивилизацијом, са другим погледима на политички и државни живот, са другим менталитетом. То у ствари није био део римске државе, како се сматрало, то је била друга, сасвим нова држава. Исток је на њу ударио печат своје посебне концепције и своје посебне цивилизације.

Исти је случај био и са хришћанском црквом. После дугих перипетија и великих криза, показали су се сви покушаји да се изведе и одржи јединство

хришћанске цркве, безуспешним, и хришћанска је црква остала подељена на источну и западну. Исток и запад није се дакле могао сложити ни у религиозним питањима, исто онако, као што се није могао сложити ни у државним ни у политичким.

Природно је да су та два света, источни и западни, готово стално били у сукобу и у борби. Борба се међу њима увек водила наравно на границама сфере њихових утицаја. Судбина је хтела да се српски народ населио баш на тој граници, на граници два света, две културе, две економске и верске области, дакле у земљама, где су због тога противности увек биле необично испољене и необично заоштрене, и где се увек водила огорчена борба за проширење утицаја и сфере интереса. Представници истока и запада мењали су се у току историје, али је зона, у којој се водила борба о превласт остала, за незнатним узуетком, увек иста. Та зона обухватала је у главном земље, које је населио српски народ.

Када је велики римски државник Јулије Цезар дошао до уверења, да се римском државом, која је заузимала све земље од Британије до Еуфрата и Тигра, не може владати из једног средишта, па када је због тога хтео да је подели на две велике административне целине, он је линију, која ће државу поделити у два дела, повукао од Београда на Скадар, дакле право средином земаља у којима станује српски народ. Што је при доцнијим, доста честим, поделама Римске империје увек задржана готово иста та граница, показује, да граница Јулија Цезара није била ни случајна ни произвољна. И када је 395 год. римска држава дефинитивно подељена на источну и западну, граница је међу њима повучена од Колубаре на Бојану; земље западно од те линије потпале су под западно царство, земље источно од ње под источно царство, Византију.

Факт да се српски народ населио на граници истока и запада, био је од пресудног значаја и утицаја на цео његов живот и развитак. Од првога дана свога живота у новој отаџбини, српски је народ био изложен утицајима и

нападајима источних и западних, политичких, државних, верских и економских, фактора. Због тога је он стално био у врло тешком положају. Фактори са обе стране хтели су да прошире сферу свог утицаја што даље. Да се то постигне, требало је политички, верски и економно покорити српски народ. У тако тешком положају, српски је народ истина увек примао и са истока и са запада оно, што је налазио да је добро и што му је требало, али је увек енергично бранио своју политичку и економску независност, и према истоку и према западу. Он је узимао елементе цивилизације и елементе материјалне културе и са истока (из Византије, Сирије итд.), и са запада (из Рима, Италије, Млетака, Француске итд.), али се у исти мах енергично борио, и против хегемоније византиске, и против претензија цариградског патријархата, и против превласти Римске Курије и против млетачког империјализма, и против турског ропства, и против продирања Аустро-Угарске на Балкан.

Утицаји истока и запада на српски народ, и позитивни и негативни, јасно се огледају у целој прошлости његовој, а оцртавају се и у његовом карактеру. Тежња истока и запада да покори српски народ и борба његова на обе стране за слободу, то је укратко цела његова историја. Продирање германства и последњи стадиум борбе Аустро-Угарске против Србије и српског народа, са тежњом да се уништи и покори Србија, иста је борба која се на томе земљишту у прошлости водила већ више пута. Иста је била ситуација за српски народ у IX и X веку, када је Бугарска хтела да уништи Србију, и у X и XI, када је Византија желела да покори Србе, и кад су Мађари од X века нападали на Босну и Моравску долину, и кад је Млетачка Република од XI века силом хтела да заузме Јадранско Приморје, и кад су у XIV веку Турци почели освајати земље и државе на Балкану. Комбиновани утицаји и нападаји источних и западних сила били су главни узрок због чега никада није могло доћи до уједињења српског народа у једну државу.

Али би погрешно било мислити, да је двојни утицај истока и запада имао увек само рђавих последица по српски народ. На против, географски положај српскога народа имао је и својих добрих страна, и доносио је и позитивних резултата. У сталном непосредном контакту и са истоком и са западом, српски је народ могао увек лако примати и културне и економске продукте и са једне и са друге стране, а исто тако и слати продукте својих богатих земаља у оба правца. Сем тога, стална борба за опстанак и слободу развијала је код Срба енергију, издржљивост и љубав према народу и слободној отаџбини, а те су се особине стално снажиле у непрестаној економској, политичкој и културној борби против превласти источних и западних сила.

IV

Почетак државног живота

Када су Срби, Хрвати и Словенци населили земље, у којима сада станују, они нису донели собом, нити су у почетку овде имали, своју државну организацију. Они су били, као и остали Словени у то доба, подељени на племена, и имали су своју стару племенску организацију; имали су у племенима своје племенске главаре, који су, у договору са целим народом, решавали све народне послове. Веће заједнице и организације, која би личила на државну, није код њих у то доба било. И ако су српска, хрватска и словеначка племена већ и пре тога, а особито од кад су се населила на Балканском Полуострву, дошла у везу са народима, који су већ давно имали своје добро уређене државе, ипак то за дуго није утицало на стварање њихове државне организације. Стари живот и старе навике и обичаје није било лако напустити. Тек почетком IX века јављају се први знаци државног живота и државног уређења код Хрвата и Срба. Током IX века

онда сва три племена, и Срби и Хрвати и Словенци, образују прве своје државе и добивају целокупно државно уређење.

Један од највећих и најважнијих прелома у животу српских, хрватских и словеначких племена настао је, када су они, почетком IX века, први пут добили своју државу, и када су прешли од племенске у државну организацију. Вероватно је на њих у томе правцу највише утицала франачка држава, јер је прва српско-хрватско-словеначка држава постала на франачкој територији и у борби против Франака. Али је без сумње било и других момената, који су утицали на стварање те прве државе: развитак народног живота и културе сам собом, затим заједничка опасност од непријатеља и заједничка тежња за слободом, свакако и угледање на друге државе: Византију, Бугарску, Млетке и т. д.

Прва држава, коју су основали Срби, Хрвати и Словенци, била је држава Људевита Посавског (819—822 год.).

Два су важна момента, које ваља особито истаћи, кад се говори о тој првој српско-хрватско-словеначкој држави: географски и етнички.

Центар Људевитове државе био је у западном делу Славоније, дакле у басену средњег Дунава. Одатле, из басена средњег Дунава, Људевит је своју власт ширио, или бар покушавао да је шири, на све четири стране: на север у крајеве између Драве и Дунава, на запад уз Саву и уз Драву, на исток и југо-исток у Славонију, у Срем, у Браничево, дакле у моравски и тимочки слив, и на југ у Босну.

Други, етнички, моменат, још је много важнији и значајнији. У доба када су се населили на Балканском Полуострву, Срби, Хрвати и Словенци нису још образовали велике народне заједнице, него су били подељени на много етнички идентичних племена, од којих је доцније образован српски, хрватски и словеначки народ. Многа од тих племена нису у то доба још била национално опредељена, према ондашњем српском и хрватском средишту. Тако су између српског и хрватског етничког, средишта у то доба

била још неопредељена и неодређена и она племена, која су чинила заматак и сачињавала језгро Људевитове државе. Стога Људевитова држава, по својој етничкој садржини, није била ни српска ни хрватска, или управо боље: она је била и српска и хрватска.

Ако би се за језгро првобитне Људевитове државе и могло рећи, да није ни српско ни хрватско, по духу Људевитовог рада и по правцу његових аспирација и његових освајања, његова је држава безусловно била и српска и хрватска и словеначка, јер је она обухватала племена од Триглава до Тимока, дакле и делове оних племена, која су у то доба већ била етнички одређена, и која су већ припадала српском, хрватском и словеначком народу.

Прва држава на словенском југу, основана у почетку IX века, имала је дакле, и географски и етнички и политички, све услове да се развије у државу, каква је тек сада, после једанаест векова, створена. Та држава је имала своје средиште у басену средњег Дунава, основана је од племена, која су била подједнако и српска и хрватска, а ширила се, или је бар хтела да се шири, из своје природне, и географске и етнографске, базе у правце, где је за њу била повољна и географска и етничка ситуација, у Приморје, у Загорје и у Моравску долину, међу Србе, Хрвате и Словенце.

Људевитова држава, која је имала клице и услове за једну велику српско-хрватско-словеначку државу, живела је само неколико година, а успела је да тек у главним контурама обележи велике основе и широк план. Она је брзо пропала, у првом реду стога, што је франачка држава, из које се она револуцијом подигла, била јача од ње, али још више због тога, што су у борби против Људевита помагали Францима и кнезови српско-хрватских племена, који у то доба наравно нису могли схватити значај Људевитовог рада.

Људевитова је држава пропала, али свест о државној организацији и идеја о потреби те организације остала је код Срба, Хрвата и Словенаца жива, и

ускоро после тога, средином IX века, створена је, скоро у исти мах, и прва хрватска држава у Приморју и прва српска држава у Загорју, а одмах за тим и прва словеначка држава, у крајевима између Драве и Дунава.

V

Хришћанство

У исто доба од прилике, када се код српских, хрватских и словеначких племена ствара преокрет у погледима на државо-правне односе, када се први пут јавља појам и свест о држави, и када се ствара прво државно уређење, почео се изводити још један, по значају и последицама исто тако важан, преокрет у животу и у погледима њиховим. У то се доба, у току IX века, почело у већим размерима ширити хришћанство у српском, хрватском и словеначком народу.

Кад су српска, хрватска и словеначка племена дошла на Балканско Полуострво, она су исповедала своју стару незнабожачку веру. У новој отаџбини међутим, та су племена заузела земље, у којима је хришћанска вера већ више стотина година постојала, дошла су у додир са становништвом, које је већ давно било прожето Христовом науком, и које је већ давно имало организовану хришћанску цркву. Стога је сасвим природно да су присталице хришћанства покушавале да међу новим дошљацима, већ ускоро после њихова доласка, проповедају Христову веру, која је у то доба сматрана за најважније, или једино, обележје хуманости и културе. Рад у томе правцу као да је имао и неког успеха. Већ је доста рано у српским, хрватским, и особито, словеначким племенима, било појединаца, особито међу виђенијим људима, који су оставили стару веру отаца, и прихватили нову модерну веру. Али су се ти случајеви ипак дешавали изузетно и појединачно, а маса народа држала се још дуго своје старе вере.

Међутим у IX веку, у моментима када се у српским, хрватским и словеначким земљама државна власт, било источног било западног царства, осећала јаком, она је увек помагала ширење и утврђивање нове вере. Тај рад је, како изгледа, највише имао успеха код Словенаца, особито у крајевима између Драве и Дунава, а најмање код приморских племена у средњој Далмацији, око ушћа Неретве. У земље хрватских и српских племена државна је влада у то доба слала званичне представнике црквене власти, мисионаре, да тамо, у име државне власти и потпомогнути државним авторитетом, проповедају хришћанство и организују хришћанску цркву. Али тако велика и важна промена, као што је примање нове вере, није могла бити изведена брзо и лако, без криза и трзавица. Реакција се брзо јавила, особито код Срба, који су сматрали, да им је нова вера од државне власти силом наметнута, и да је она символ и најважнији знак подчињености тој власти. Стога су Срби, устајући средином IX века на оружје против Византије, да извојују себи слободу, уклонили одмах и нову веру и протерали њене званичне представнике, мисионаре. Нема помена да је и код Хрвата било реакције у томе правцу, те је код њих хришћанство вероватно већ у то доба ухватило доста чврста корена. Али се и код Срба ускоро после тога хришћанство ипак утврдило. Авторитет државне власти је враћен, а и Срби су дошли до уверења, да хришћанство не стоји у опреси са њиховом слободом и самосталношћу, ни у ком погледу. Стога се хришћанска вера, која је свакако, и поред последње реакције, имала у српским земљама доста присталица, убрзо опет раширила и утврдила међу српским племенима. Рад на ширењу хришћанства помогнут је био особито акцијом браће Кирила и Метода, који су превели најважније црквене књиге на словенски, и тиме Христову науку учинили приступачном и ширим народним слојевима. Крајем IX и почетком X века хришћанство је, у главном, већ било сасвим завладало у српском, хрватском у словеначком народу.

VI

Српске и хрватске државе у X и XI веку

Историја српског и хрватског народа у X и XI веку врло је слична. Српски и хрватски народ имају у то доба исту судбину, исти су им непријатељи, исти циљеви, исте тежње и исти идеали.

У првој половини IX века формирана је, као што је поменуто, српско-хрватско-словеначка држава. Она је била основана у басену средњег Дунава, на земљишту, које је етнички у главном још било неопредељено између Срба и Хрвата. Та српско-хрватско-словеначка држава, или управо покушај да се она створи, на земљишту, и географски и етнографски, тако погодном, убрзо је пропала, услед неповољних, и спољних и унутрашњих, прилика. Али су, ускоро после тога, средином IX века, и у хрватским и у српским земљама, основане нове народне државе, хрватска у Приморју, српска у Загорју. Обе су ове државе, од почетка свога живота, имале да се боре за своју самосталност, хрватска са Францима, а српска са Византијом. И Срби и Хрвати су међутим, за владе енергичног цара Василија I (867—886 год.) морали, за кратко време, признати византиску врховну власт и власт цариградског патријарха.

Византија се особито од краја IX века, трудила да задобије за себе Србе и Хрвате, и да их употреби за своје циљеве и интересе против Бугарске, која је у то доба, под царем Симеоном (893—927 год.), била на врхунцу своје моћи. За време те борбе против бугарске превласти, интереси српског и хрватског народа били су идентични; њима је с исте стране претила опасност, и с тога су их заједнички интереси упућивали на чврсту заједницу. У то су доба везе међу српском и хрватском државом биле необично живе, и претенденти из једне државе, протерани од спољних или унутрашњих непријатеља, налазили су редовно уточишта у другој.

После смрти цара Симеона (927 год.), Бугарска је ослабила, али ни Византија није била толико јака да примора Србе и Хрвате на веће уступке, сем формалног признања њене врховне власти. Онда су и Хрватска под Томиславом (910—930 год.) и, ускоро после тога, Србија под Чаславом (931—960 год.) постале готово самосталне; обе су знатно прошириле своје границе и дошле до знатне снаге и угледа. Томислав је шта више добио од Папске Курије краљевску титулу, и на тај начин потпуно утврдио своју независност, јер је добио за њу најмеродавније признање, које се у оно доба могло добити.

Хрватска је политика у то доба врло добро вођена. Хрватска је у бугарско-византиској борби била у главном уз Византију. Али је Византија територију, која је чинила хрватску државу, сматрала за своју, а она није никада била вољна, ни у доба своје највеће слабости, да на својој територији призна самосталност ма којој држави. Стога се хрватски кнез Томислав обратио на другу страну, да добије признање и санкцију за самосталност своје државе. У том погледу он није имао шта да бира. Било је само два фактора, који су у оно доба могли дати легитимитет државама и народима: византиски цар и римски папа. Пошто Томислав није могао очекивати да ће признање независности добити од византиског цара, он се обратио на папу, тражећи од њега оно, за чим је тежио. На Папској Курији било је онда још живо сећање, да је некада цела западна половина Балканског Полуострва била под папском влашћу. Тамо се у тај мах још јако осећао губитак Бугарске и последице оштрог сукоба са цариградском патријаршијом. Стога се Папска Курија врло радо одазвала жељи кнеза Томислава, када је од ње затражио краљевску круну. Папска је Курија била вољна да Хрватима све учини, тим пре што је и Хрватска у један мах, под Здеславом (878 год.), било прешла у табор Куријиних непријатеља. Истина то није дуго трајало, и ускоро после дога Здеславов наследник Бранимир опет је пришао Риму, али је Здеславов пример показивао, да и Хрватска може поћи за Византијом, па

је Папска Курија са разлогом сматрала, да хрватског владоца треба везати за римску цркву стварним концесијама.

Добитак краљевске круне из Рима и признање хрватске независне државе био велик успех Томиславов. Али је тај успех био још знатно појачан тиме, што пријатељство са Папском Куријом није ниуколико покварило добре односе са Византијом. Чак је, како изгледа, византиски двор у то доба учинио једну врло велику концесију Хрватској: уступио јој је далматинске градове, за којима су хрватски владоци толико жудили, и који су у сваком погледу представљали необично Велику вредност за хрватску државу и хрватски народ. За Хрватску је тај добитак био утолико значајнији, што је она у то доба у томе правцу већ имала врло озбиљног конкурента у Млетачкој Републици, која је врло енергично радила на томе, да она добије далматинске градове и цело Јадранско Приморје.

Али је Хрватска, већ пре тога, постигла била још један велики успех.

Крајем IX века продрли су у бившу Угарску Мађари, и основали су ту, у земљама око басена средњег Дунава, своју државу. Отуда су они ширили своју власт на све стране. Стога је с те стране настала велика опасност и за крајеве између Драве и Саве, који су после Људевита били у словеначкој држави Прибининој и Коцељевој (од 861 год.), под франачком врховном влашћу. После је тим крајевима владао Арнулф, а кад су Мађари, крајем IX века, освојили и уништили његову државу, Словени између Драве и Саве позову Томислава, да заузме те крајеве, што је он и учинио.

У исто доба од прилике, када је Томиславова вешта и паметна политика довела хрватску државу до врло великог угледа и моћи, основао је Часлав нову српску државу, у крајевима где је средином IX века поникла била прва српска држава, која је, после дуге и упорне борбе, била од Бугара покорена. Часлав, син Клонимиров, дошао је око 931 год., као бегунац, из Бугарске, која је после Симеонове смрти знатно била ослабила, у своју отаџбину, оживео је ту, помоћу Византије, стару српску државу, и проширио јој је, у

борби против сепаратистичких тежњи појединих области и племена, границе од Врбаса и Цетине до Колубаре, Ибра и Бојане.

Али су и Томиславова хрватска и Чаславова српска држава биле краткога века; ни једна није много преживела свога оснивача. У другој половини X века српски је народ био покорен од Византије, а Хрватска је у то доба била још само сенка Томиславове Хрватске. После тога, почетком XI века, знатан део и Срба и Хрвата био је, за кратко време, у сфери интереса македонске државе цара Самуила. Слабост хрватске државе у то доба употребили су Млечићи да освоје Далмацију и да се утврде у њој (1001 год). Стога је Хрватска у првој половини XI века сва била заузета борбом за Далмацију, која је вођена са промењљивом срећом.

У XI веку извршене су велике промене у српским и хрватским земљама. У Поморављу и Повардарју дизао се народ два пута на оружје да усвојује себи слободну државу (1040 и 1073 год.). У Зети и Приморју, камо је сада пренето тежиште српског народног живота, основао је Војислав нову српску државу, која је ускоро добила шире границе, но што их је имала Чаславова држава. Хрватска је у исто доба, под Петом II Кресимиром (1058—1073 год.), изашла као победилац из борбе са Млетцима, заузела Далмацију и дошла до врхунца своје моћи. Краљ Петар II Кресимир знатно је проширио границе Хрватске у свима правцима и дигао јој је углед. Хрватска је онда дошла до снаге какву никада није имала, ни пре ни после тога.

Али је влада краља Петра II обележена у историји хрватскога народа и једним чином, који је био управљен против и народних и државних интереса. За његове владе дошло је до сукоба између државне и народне цркве. Краљ Петар II је у питању народног језика у цркви имао погледе, који се нису поклапали са погледима његовога народа. Њему је изгледало, да државним интересима боље одговара, да угоди Папској Курији и романском становништву и свештенству у Далмацији, него потребама и жељама Хрвата. На црквеном сабору, који је 1060 год. одржан у Сплету,

донет је, под притиском папског изасланика и романског свештенства у Далмацији, закључак, којим је забрањена употреба словенског језика у цркви.

Вероватно је већ и раније била забрањивана употреба словенског језика у цркви у Хрватској и укинута самостална хрватска црква. Али је, при свем том, и после тога словенски језик употребљаван у црквама у Хрватској. Употреба његова вероватно је хватала све више корена, кад су се противници словенског језика нашли побуђени, да донесу онако оштре закључке против њега. Краљ Петар је ипак успео да учини нешто у корист народне цркве и да исправи, бар делимице, оно што је раније било покварено.

После сабора од 1060 год., избио је у Хрватској снажан покрет против саборских закључака о укидању словенског језика у цркви. Под притиском тог снажног покрета обновљена је 1071 год. нинска епископија, и основане су још две хрватске епископије, у Београду и у Книну. Али су све те три хрватске епископије остале под сплетском митрополијом. Неки је успех дакле ипак био постигнут, и ако је био полован.

Док је тако у Хрватској црквено питање само делимице решено у корист државних и народних интереса, дотле је у српској држави, скоро у исти мах, оно решено потпуно онако, како су то државни и народни интереси захтевали: 1067 год. основана је у Бару независна српска католичка архиепископија. Под барску архиепископију потпале су све католичке епископије у српској држави. Српска је држава од тога времена имала дакле своју самосталну црквену организацију, која се сасвим поклапала са државним границама. То је био необично велик успех српске политике. Мора се међутим признати, да је лакше било српској но хрватској држави постићи у црквеном питању такав успех. У католичким земљама српске државе било је несравњено мање романског становништва, но у хрватском приморју. То романско становништво није у, српској држави била никакав

фактор, те према томе у самој држави није било никога, ко би могао бити противан оснивању самосталне католичке цркве у Србији. Осим тога, тамо није било старе метрополе, са претензијама на земље, које је сада заузела српска архиепископија, као што је то био случај са сплетском митрополијом у Хрватској. На неке од тих земаља (н. п. на Босну) имала је истина сплетска архиепископија некога права, али је то право било више формално, јер фактичне власти она тамо није више имала, и према томе она отуда није имала никакве користи. Стога се сплетска црква свакако није противила оснивању самосталне католичке српске архиепископије у Бару, тим мање, што су њој неколико година пре тога, на сабору 1060 год., учињене биле велике концесије у Хрватској.

Папској Курији је у овај мах ишло у рачун да учини услугу српском кнезу Михаилу. Српска је држава у то доба била велика и снажна. Она је била на најистакнутијој позицији према Византији, а баш неколико година пре тога (1054 год.) дефинитивно су раздвојене римска и византиска црква. Папској је Курији стога морало особито стати до тога, да задобије за себе државу и народ, који је био на граници православне и католичке сфере интереса, и који је, према томе, највише био изложен утицају Византије. Да би то постигла, Курија је у том погледу била вољна да учини велике концесије. Као што су недавно интереси и тежње хрватскога народа били жртвовани, јер су били у противности са интересима романског свештенства и становништва у Далмацији, тако су сада интереси сплетске митрополије, ако их је она имала и заступала, били жртвовани, јер је требало учинити концесије српској држави, да би се на тај начин она јаче везала за Папску Курију.

Ускоро после тога Курија је у осталом још више изашла на сусрет кнезу Михаилу: 1076 или 1077 г. послао му је папа Гргур VII знаке краљевске власти. Србија је сада била слободна краљевина са својом самосталном независном црквом.

У то доба, кад је српска држава све више добивала и снаге и угледа, Хрватска је, после смрти краља Петра II (1073 год.), почела, услед неповољних и унутрашњих и спољних прилика, слабити и опадати. Године 1076, дакле од прилике баш у доба, када је српски кнез Михаило добио круну из Рима, узела је Млетачка Република далматинске градове. То је био тежак удар и велики губитак за хрватски народ и хрватску државу. Далмација је сада за увек била изгубљена за слободну Хрватску и за хрватски народ.¹

Српска је држава међутим, под Михаилом и Бодином, готово стално напредовала, и имала је успеха у свима правцима. Она је знатно проширила своје границе готово на све стране, добила је своју самосталну цркву, независност и краљевску круну. Вештим уплетањем у устанак против Византије 1073 год., подигла је она, и ако сам устанак није успео, знатно свој углед, погодним лавирањем између Византије и Нормана успела је да и из тога конфликта извуче знатне користи, и, напослетку, енергичном борбом против Византије у почетку последње десетине XI века, осигурала је себи потпуно и у сваком погледу своје тековине.

У исто доба, док се српска држава жилаво и вешто борила и дизала, хрватска је држава тонула и падала. Под краљем Звонимиром (1076—1089 год.) пошле су у Хрватској ствари сасвим рђаво. Звонимир се, као да је прост вазал Римске Курије, бег праве потребе, уплео био у велике европске послове, у рат Нормана против Византије и Млетака, и у борбу папе Гргура VII против немачкога цара Хенрика IV. Због тога је настало у земљи велико незадовољство, и растројство је почело отимати маха на све стране.

А опасности је за Хрватску у то доба било доста и са свих страна. Особито је велика опасност претила Хрватима у тај мах са севера, од стране Мађара.

¹ Ускоро после тога (1085 год.), Византија је, за услуге учињене јој у рату против Нормана, уступила и формално Далмацију Млетачкој Републици.

Мађари су се за две стотине година, од кад су дошли били у Европу, дефинитивно утврдили у басену средњег Дунава, и осигурали су прилично своје границе на истоку и северу. Природно је било, да су они после тога своје експанзивне тежње упутили на југ и југо-запад, са жељом да продру у Моравску долину и у Јадранско Приморје. У томе правцу добиле су њихове тежње израза у појединим пљачкачким походима, које су они већ и пре тога, ускоро после свога доласка у нову отаџбину, предузимали.

У последњој десетини XI века међутим опасност од стране Мађара постала је за Хрвате блиска и велика. У Хрватској је била на дневном реду међусобна борба племства и династије, раздор је сасвим био узео маха, анархија је почела да овлађује. У таким приликама није било могуће бранити државу од непријатељског нападаја. Тако су Мађари, пошто је краљ Владислав објавио своје право на наследство Хрватске, продрли 1091 год., без великог отпора, у Славонију, и заузели је.

Али је то био тек почетак несрећа. Катастрофа се очевидно приближавала, а није било изгледа да ће се она моћи уклонити. Како је анархија била сасвим отела маха, позвао је, вероватно, један део хрватских великаша мађарског краља Коломана, да као брат Јелене, жене краља Звонимира, дође у Хрватску, да начини реда и да узме власт у своје руке. Коломан се том позиву наравно радо одазвао: дошао је у Хрватску и заузео је и јужни део државе, како изгледа, после незнатног отпора (1102 год.).

Тако је хрватски народ изгубио своју државу и своју самосталност. Од тада је судбина хрватскога народа стално и нераздвојно везана за судбину мађарског народа и мађарске државе. Хрватски народ није више господар у својој кући, он више не решава о својој судбини, не води своју политику, није више члан велике међународне државне заједнице.

VII

Диференцијација: Хрвати под туђином, Срби на врхунцу политичке моћи

Пропашћу хрватске државе (1102 год.) настају нове прилике и потреба новог оријентисања у политици и у међународним односима на Балканском Полуострву. Хрватски је народ изгубио своју самосталну државу, која је имала толико тесних веза и заједничких интереса са српским народом и његовим државама, и која је већ својом егзистенцијом увек била ослонац и потпора српским државама. Занимљиво је констатовати факт, да за скоро пет стотина година, колико су Срби и Хрвати провели у суседству, од кад су дошли на Балканско Полуострво, а за две стотине и педесет година њиховог самосталног или полусамосталног државног живота, кад су се њихове границе стално додиривале, историски извори нису забележили ни један једини рат између српских и хрватских држава, ма да је морало бити доста повода за трвења и сукобе. Напротив, може се констатовати, да су хрватске и српске државе биле увек у врло добрим односима и великом пријатељству. Стога је за српски народ пропаст самосталне хрватске државе био тежак удар и велик губитак.

На место Хрвата завладали су у хрватској држави Мађари, који су стално били непријатељски расположени према Србима, и чији су се интереси увек косили са интересима српскога народа.

После пропасти хрватске државе опасност за српски народ од Мађара постала је знатно већа, но што је била до тога времена. Мађарска је пре свега заузећем Хрватске знатно ојачала. Сем тога, она је примила са њом у наслеђе и све њене тежње и аспирације. Али је највећа опасност за Србе била у томе, што се са разлогом могло претпоставити, да ће Мађари, ако успеју да из басена средњега Дунава продру у Приморје, у Далмацију, и да

се тамо утврде, убрзо почети надирати и у Загорје и у Моравску долину, дакле у Босну и у Србију.

Акција Мађара у томе правцу није међутим почела одмах, ма да су прилике за продирање у српске земље и за акцију против Срба у првој половини XII века биле веома повољне.

У српској је држави после смрти краља Бодина (1101 год.) настало расуло. За слабе владе његових наследника почеле су династичке распре и борбе, које су прво ослабиле и разриле, па онда раскомадале државу. На земљишту ослабљене и разобручене српске краљевине почиње борба за власт и првенство између Зете, — У којој је од средине XI века било средиште српске државе, — и Рашке, где је било средиште прве српске државе и државе Часловове, и која је у последњим деценијама показала највише живота, највише отпорне снаге у ратовима против Византије и највише жилавости у борби за слободу српскога народа.

Та међусобна борба Зете и Рашке, две најважније српске области, која је уништила дотадању централну власт и знатно ослабила снагу целога српског народа, дала је могућности Босни, која је као засебна област била у саставу и Чаславове државе и зетске краљевине, да се одвоји од оба дотадања средишта српских држава, и да образује засебну самосталну државну јединицу.

Слабост, у којој се српски народ до у другу половину XII века налазио, могли су употребити Мађари, да остваре своје, у то доба већ јасно обележене и изражене, империјалистичке тежње. У тај мах међутим није до тога дошло. Разлог за то ваља тражити у томе, што је Угарска са Хрватском примила у наслеђе и бригу за Далмацију и борбу због ње са Млетачком Републиком, и што је Византија у тај мах, под управом мудре династије Комнима, почела водити агресивну политику, те је грозила животним интересима Мађара. Уплетена, ускоро после заузећа Хрватске, због Далмације, у дуге и кржаве ратове, прво са Млечима, па после са

Византијом, Угарска није имала ни снаге ни времена, да се активно меша у српске послове. Ипак је она, како изгледа, за време борбе о превласт између Зете и Рашке, предузела са успехом нешто против Босне.

Са рашком српском државом, за коју је већ у половини XII века било доста јасно, да ће у борби о превласт са Зетом победити, била је Угарска у то доба у врло добрим односима. Добре односе са Рашком диктовале су Угарској у тај мах прилике, у којима се она тада налазила. Византија се у то доба, као што је речено, под владом даровитих царева из породице Комнина, била необично оснажила, и почела је водити империјалистичку политику, каква већ давно тамо није била вођена. Она је прегла да покори све области, којима је некада владала, да поново освоји не само цело Балканско Полуострво и јужну Италију, него да подчини својој врховној власти и Угарску. Та нова, империјалистичка политика византиске империје, осећала се делимице већ од краја XI века, а од почетка XII века она је била сасвим јасно изражена. Заједничка опасност од те политике упућивала је Угарску и Рашку једну на другу, особито од када је на византиском престолу седео енергични цар Манојло Комнин (1143—1180 год.). Онда се, пред заједничком опасношћу и за заједничку одбрану, Угарска удружила са рашком српском државом.

Од средине XII века, а особито кад је у Рашкој завладао енергични и даровити Немања (1169), било је све јасније, да се слобода и независност српскога народа све више утврђује, ма да је у то доба византиска врховна власт формално још била признавана и у свима српским земљама, и у Далмацији и у Хрватској. Још за живота цара Манојла било је међутим јасно, да је његова држава несолидна и трошна, а кад је он умро (1180 год.), нестало је одмах свих његових тековина, и Угарска је, удружена са Србијом, у једном победоносном походу, онемогућила за сва времена византиску империјалистичку политику на Балкану.

У тој великој мађарско-српској борби за слободу и независност, Хрвати су играли сасвим подређену улогу. Они се у то доба не виде иза угарске државе и мађарскога народа. И док српски народ у Немањиној држави са необичном умешношћу и издржљивошћу ствара услове за силан развитак и народног и државног живота, дотле хрватски народ све више тоне и губи се у интересима угарске државне политике и у хаосу мађарских унутрашњих питања.

У то се доба, крајем XII века, раширио са запада и утврдио у Угарској феудни систем, па је одатле пренет и у Хрватску. Хрватско се племство онда изједначило у сваком погледу и у свему са угарским племством.

Угарско и хрватско племство већ је и дотле везивала заједничка вера, заједничка употреба латинскога језика и заједнички сталешки интереси.

Сада, пошто је феудни систем проткао цео државни и народни живот, хрватско племство сасвим утонуло у угарско племство. Услед тога је хрватско племство од тога доба било готово изгубљено за хрватски народ.

Оно се од тада управљало готово само према потребама и тежњама угарског племства и угарске државе, а потребе и тежње хрватског народа оно по правилу није више схватало и није се за њих бринуло.

Племство, дакле најважнији фактор у народном животу у то доба, било је за хрватски народ изгубљено. Али тај се губитак и недостатак није тако јако осећао одмах у тај мах, па ни доста дуго времена после тога, све док нису дошла на дневни ред велика национална питања. Утолико је јаче хрватски народ осетио ненационалност свога племства у модерно доба, када је аристократија код других народа (Чеха, Мађара и др.) постала носилац народне мисли и вођ националног покрета. Онда су тек Хрвати у пуној мери осетили зле последице онога, што се од краја XII века па надаље дешавало у Хрватској.

Код најбоље и најинтелигентније класе хрватскога друштва губила се дакле на тај начин свест о народним потребама и ишчезавале су традиције о

народној прошлости. Хрватска властела није, изгледа, осећала да је ишта изгубила губитком самосталне државе, а народ је то вероватно осећао још мање. Властела је сматрала сада угарску државу као своју. Стога она није тежила ни радила, да обнови хрватску самосталност. Њој то није било потребно; она тиме није имала шта да добије, а могла је евентуално много изгубити. Стога се хрватска властела од тога доба бринула само за своје племићске повластице, и кретала се на акцију и отпор само онда, кад су оне бивале угрожене, идентификујући у таким случајевима готово редовно своје интересе са интересима мађарског племства.

Док је тако хрватски народ, после пропасти хрватске државне самосталности, тонуо, и док се на тај начин у Хрватској спремало земљиште за зле прилике, које су доцније настале, дотле се српски народ у то доба снажио и напредовао је у свима правцима и у сваком погледу.

У другој половини XII века решена је била борба о превласт у српским земљама и у српском народу у корист Рашке, у којој је у тај мах владао енергични, окретни и даровити Стеван Немања. Немања је у свакој прилици добро видео потребе своје државе и свога народа; он је тачно схватао политичку ситуацију и на Балканском Полуострву и у Европи у сваком тренутку, и увек је све прилике и догађаје необично вешто експлоатисао у своју корист. Он је држао са Византијом, кад је и док је морао, а кадгод је мислио да су прилике повољне за акцију против Византије, он је улазио у разне комбинације, и са Немачком и са Млетцима и са Угарском, да постигне оно, за чим је тежио. У унутрашњој политици он је пре свега осигурао Рашкој доминантни положај у новој држави, уништио је богомилску јерес, која је негирала државни авторитет и подривала државну егзистенцију, и утврдио је православље као државну веру. На тај начин он је створио сигурне основе за снагу и величину своје државе у будућности. Стога се под његовим наследницима, који су и даље радили у томе правцу, његова држава снажила и ширила, и према северу и према истоку и,

особито, према југу. Једино је запад био остављен; Босни. као да је ћутке призната била посебна државна егзистенција. Само је Хум чешће мењао господара.

Босна је, од када је почела живети самосталним животом, била стално у врло рђавим приликама. Највећа јој је опасност претила од Угарске. Угарска је, чим се ослободила опасности од Византије, почела радити на томе, да оствари своје империјалистичке тежње у Босни и у Србији. Почетци те акције падају још у последње године XII века, и на ту су се политику враћали сви бољи и енергичнији мађарски владаоци, кадгод су им то прилике допуштале.

Као разлог за акцију и против Босне и против Србије кроз цео XIII и XIV век, наводили су угарски краљеви верске мотиве. У Босни је владало богомилство, Србија је била православна. Стога су угарски краљеви узимали као повод и изговор за рат против Србије и, особито, против Босне, — одбрану католицизма.

За акцију против српских држава и српског народа удруживали су се мађарски краљеви редовно са Папском Куријом, која их је у томе раду вољно помагала. Босна је кроз цео XIII и у почетку XIV века била сва заузета једноликом унутрашњом међусобном борбом и ратовима против Угарске. Те су борбе ометале сав државни напредак, јер су такве прилике наравно врло неповољно утицале и на политички и на економни и на друштвени живот и развитак. Стога је Босна за цело то време била у застоју, политички пасивна и без јачег националног импулса.

Србија је међутим, од средине XII века, стално напредовала у свима правцима: њене границе су се готово стално шириле, она се економно и финансики снажила, а културно је јачала у сваком погледу. Најмлађи Немањин син, Св. Сава, велик подједнако и као државник и као организатор, основао је независну православну јерархију (1219), чија је организација преживела све мене, кроз које је од тога доба пролазио српски

народ, и одржала се у пуној снази све до данас. Средином XIII века решено је било, после дуге борбе, под владом паметнога краља Уроша I, и питање о организацији и независности католичке цркве у српској држави, и то онако, како је то најбоље одговарало интересима српске државе и српског народа: Папска је Курија утврдила самосталну црквену митрополију у Бару, којој су биле подчињене све католичке епархије у целој српској држави. Од средине XIII века српска је држава дакле имала своје самосталне црквене организације, и православну и католичку, а обе те црквене организације поклапале су се са државним границама.

Немањинска српска држава ширила се највише на рачун Византије, продирић непрестано на југ, у Вардарску долину. Већ почетком XIII века она је надирањем својим у том правцу постала опасан конкурент Бугарској, која је тако је стално тежила да продре у Вардарску долину и да завлада Македонијом. Због тих укрштених интереса Србије и Бугарске у Македонији, морало је доби до сукоба међу њима. Великом битком на Велбужду (јула 1330 год.) та борба за Вардарску долину и Македонију, решена је била дефинитивно у корист Србије. Зато је Србија под владом енергичнога Стевана Душана (1331—1355 год.), могла, готово без отпора, проширити своје границе до Олимпа и до Месте, и доћи до врхунца своје моћи. После заузећа Сереза (октобра 1345 год.), Душан је мислио да се може у сваком погледу сматрати наследником Византије, и прогласио се царем.

Али Душанова држава није била солидно изграђена и носила је у себи опасне клице слабости. Она је била организована по феудном систему, а било је у њој, сем тога, доста сасвим хетерогених елемената. Кратко време, што су га разне, етнички стране, провинције провеле у заједници са Србијом, није било довољно, да изглади велике разлике, које су међу њима постојале. Тако је одмах после смрти Душанове, за владе његовог слабог наследника цара Уроша (1355—1371 год.), настало расуло. Поједине су се

области почеле издвајати из заједнице. Нека су се властела и феудни господари бунили против централне власти, и почели су оснивати самосталне државне јединице. Тако је у току од десетак година пропало не само оно, што је створено под Душаном, него чак много и од онога, што је било створено за последњих две стотине година.

А опасност је за српски народ због тога растројства баш у тај мах била тим већа, што је у то доба дошао на Балканско Полуострво нов непријатељ, добро организован, здрав и свеж, који је од првога дана постао опасан по живот и егзистенцију свих држава и народа на Балканском Полуострву.

У то доба, када је Србија, баш у доба свога растројства, почињала борбу на живот и смрт са Турцима, дошла је босанска српска држава, за кратко време, под владом мудрога Твртка I (1353—1391 год.), до велике моћи.

Твртко је врло вешто употребио у своју корист неприлике, у којима се српска држава налазила, особито после смрти цара Уроша (1371 год.). Он је, у друштву за кнезом Лазаром, који је после смрти цара Уроша завладао једним делом његове државе, победио једнога од најзнатнијих српских династа, Николу Алтомановића, и заузео је, пошто је поделио са Лазаром Алтомановићеве земље, добар део земаља Неманићске државе. Како је Твртко по матери био унук краља Драгутина, њему је изгледало, пошто је Немањина династија са царем Урошем изумрла, да је он наследник легитимитета Неманићске државе, и да он треба да наследи круну Немањића. У његовој је држави, после победе над Алтомановићем, био један део земаља, које су чиниле језгро Немањине државе. Ту је био и стари манастир Милешево и у њему гроб најпопуларнијег Србина, Св. Саве. Стога је Твртко мислио, да ће свој легитимитет најбоље потврдити тима, што се у Милешеву, на гробу св. Саве, крунисао за краља „Србима и Босни“ (1377 год.).

Још више је краљ Твртко утврдио своју власт и проширио своју државу, кад су у Угарској, после смрти краља Лудвика (1382 год.), настале велике

династичке распре и крваве борбе угарских и хрватских великаша око династичких и других питања.

Краљ је Лудвик (1342—1382 год.) имао великих успеха не само у спољњој, него и у унутрашњој политици. Он је, међу осталим, покорио и хрватске великаше, који су били ојачали, особито крајем XIII и почетком XIV века, за време династичких борби у Угарској, и уништио је на тај начин олигархију, која је у Хрватској у то доба била овладала. Али је властела у Хрватској, после Лудвикове смрти, опет дигла главу, и почела је борбу против централне власти. Хрватски олигарси водили су ту борбу необично вешто и окретно: није било прилике ни средства, које нису употребили, да дођу до свога циља. Највећу и најискренију потпору налазили су они код кнеза Лазара и код краља Твртка. Али док кнез Лазар учешћем у тој борби није, како изгледа, много добио, дотле је краљ Твртко борбу династа у Угарској и слабост централне власти, која је услед тога настала, врло вешто употребио да прошири своју државу: он је у то доба освојио један део Хрватске и заузео је далматинске градове.

У Твртковој је држави било сада доста и српских и хрватских земаља. Могло је изгледати, да је тиме створен заметак за једну нову, српско-хрватску државу. Али је и сада, као и код Људевитове државе почетком IX века, све остало само на покушају и почетку. Прилике нису ни сада, као ни онда, биле повољне, да се тако велика замисао изведе. Краљевска власт у Угарској убрзо је ојачала, краљ Жигмунд се утврдио на престолу и савладао је Босну, која је после смрти краља Твртка I (1391), особито услед унутрашњих размирица и борби, почела слабити.

У то је доба већ увелико претила с југа турска инвазија. Тој опасности је у тај мах, особито после битке на Косову (1389 год.), у којој је војска кнеза Лазара и краља Твртка била побеђена, требало обратити сву пажњу, јер је она могла не само уништити све дотадање тековине и омести све

комбинације, него је могла постати опасна и по егзистенцију слободних српских држава и српскога народа.

VIII

Борба с Турцима

У другој половини XIV века почиње нов период у историји нашега народа. У то доба долази српски и хрватски народ у додир и у сукоб са Турцима. Борба са Турцима од тога времена све више апсорбује и српски и хрватски народ. У XV веку она је заузела готово сву пажњу и проткала целокупан живот нашега народа. Готово цео српски и хрватски народ долази тада у нову једну државу, и у сасвим друге прилика, но што су оне, у којима је до тада живео. С тога се у то доба његов живот у многим погледу из основе мења и настаје нова епоха у његовој историји.

Историја борбе српскога и хрватскога народа са Турцима у целини једнолика је и монотона, без великих и наглих промена.

Од када су се, у другој половини XIV века, утврдили у Европи, Турци, са незнатним прекидима, постепено, али готово стално, продиру и напредују. Прилике, у којима су се у то доба налазили Турци и народи на Балканском Полуострву, биле су за Турке у сваком погледу врло повољне, а за хришћанске државе и народе врло неповољне.

Византија је, после латинског владања (1204—1261 год.), а особито после грађанских ратова у другој четврти XIV века, сасвим ослабила и изнемогла; било је само питање времена, када ће пропасти. За њу није више било живота, и она би била подлегла и слабијој држави, но што је у то доба била Турска.

Бугарска је у XIV веку толико била истрошена унутрашњим борбама, да је прва, и скоро без икаквог озбиљног отпора, подлегла првом озбиљном ударцу од стране Турака (1393 год.).

Једино је српски народ давао дуг и истрајан отпор Турцима. Али је за Србе било фатално, што су Турци дошли на Балканско Полуострво баш у доба, када су српске државе биле у стадиуму растројства и када су сепаратистичке тежње биле отеле мах. Тако су Турци затекли српски народ подељен и раздвојен. Место да се у заједници и цео одупре непријатељу, који је претио народном и државном опстанку, српски је народ дао прилику Турцима, да једно за другим победе и освоје пет српских држава: 1371 год. Македонију, 1459 год. Деспотовину, 1463 год. Босну, 1482 год. Херцеговину и 1499 год. Зету.

Најдуже и најжилавије се опирала Турцима деспотовина (1380—1459 год.), наследница Немањићске државе, благодарећи смишљеној политици три велика њена владоца: кнеза Лазара (1372—1389 год.), деспота Стевана Лазаревића (1389—1427 год.) и његовог нећака, деспота Ђурђа Вуковића (1427—1456 год.). Осамдесет година та се српска држава и народ у њој борио против Турака са великом издржљивошћу, отимао се и довијао на све могуће начине, да избегне злу судбину и да се спасе. Али је све било узалуд: спаса није било. У крвавој битци на Марици 1371 год. изгубила је слободу и самосталност македонска држава краља Вукашина; у славној битци на Косову (1389 год.), у којој су изгубили живот и турски и српски владалац, дала је Лазарева држава последњи самосталан отпор Турцима. Истина она се жилаво борила још пуних седамдесет година против турског освајања, али је већ после битке на Косову било доста јасно, да је и њена пропаст само питање времена; падом Смедерева (1459 год.) завршила је и она свој живот. У то је доба већ била решена судбина и осталих српских држава, и у току од четрдесет година после тога пропале су, без знатнијега отпора, и остале српске државе: Босна, Херцеговина и Зета.

За време борбе против Турака, у доба опадања и пропадања, српски народ није никако био дорастао тешком положају, у коме се налазио. Мало је било у то доба у српском народу људи веће концепције и ширих погледа, ретки

су били моменти, када је владала већа идеја; обично су превлађивали ситни династички рачуни и тесногрудни провинциски интереси. Тако су н. пр. у XV веку, за време највеће и сталне опасности од Турака, поједине српске државе и државице ратовале међу собом, огорченије и чешће но икада пре тога. Срби су у борби са Турцима морали подлећи и пропасти, јер су прилике биле тешке, а народ и његови представници нису били дорасли тим приликама.

Крајем XIV века, после косовске битке, а особито после пропасти Бугарске, увидели су и мађарски државници, да и Угарској озбиљно прети турска опасност, па су и они почели борбу против Турака. Угарска је на тај начин постала сада у борби против Турака, као што је у XII веку била борби против Византије, природан савезник Србима. Али, и ако је српски народ, у појединим моментима за време те борбе, имао потпоре и користи ОД Угарске, Угарска није била доста снажна, да спасе српски народ од турског завојевања. Све, чак и најважније, угарске експедиције против Турака (1396, 1443, 1444, 1448 год.), биле су или недовољно јаке, или сасвим неозбиљно предузете, и стога су се редовно свршавале неуспехом. Као што је после битке на Косову било јасно да се српски народ не може сам одбранити од Турака, тако је после угарског пораза на Варни (1444 год.) било извесно, да га ни Угарска не може спасти од пропасти.

За време борбе против Турака, када је сва пажња српскога народа и готово сва пажња Угарске била управљена на ту страну, пошло је Млетачкој Републици за руком, да на разне начине, најпосле успешним ратовима са Угарском (до 1433 год.), оствари свој вековни план, да завлада Далмацијом. У то је доба и хрватски народ већ увелико осећао турску инвазију. Већ у првој половини XV века Турци су чешће продирали и у Хрватску и пљачкали су тамо. После дефинитивнога заузећа деспотовине и Босне, они су почели преносити бојиште све више у јужну Угарску и у Хрватску. У другој половини XV века било је, покрај свих тренутних успеха, јасно, да

победа у угарско-турској борби све више нагиње на турску страну. А кад су у Угарској, после смрти енергичног краља Матије (1490 год.), почеле династичке борбе и распре, и када су, због грађанског рата, настале економне беде и финансиске кризе, онда је већ било извесно, да ће и Угарску постићи иста судбина као и Византију, Бугарску и српске државе. У то доба опште беде и невоље, покушали су у један мах Хрвати, да се на границама своје отаџбине, самостално и сложено одупру Турцима, и да бар колико толико сузбију њихово продирање у Хрватску. Али у крвавој битци на Крбавском пољу, 8 септембра 1493 год., хрватска је војска до ноге потучена. Битка на Крбавском пољу Косово је хрватскога народа, последње самостално дело Хрвата, последњи њихов покушај да самостално учине нешто за одбрану своје отаџбине.

После тога ствари су нагло пошле на горе. У Угарској је владао хаос и анархија, а изгледа на помоћ није било ни са које стране. Пропаст је била неизбежна, и била је само још питање времена, и то кратког времена.

Ударци су стизали брзо један за другим: 29 августа 1521 год. освојили су Турци Београд, који је с правом сматран за најачи и најсигурнији бедем Европе против Турака, а на исти дан 1526 год., у битци на Мохачу, потучена је до ноге угарска војска. Ускоро за тим покорили су Турци велики део Угарске. Две године после тога (1528) заузели су они Лику и Крбаву; падом Клиса (12 марта 1537 године) дошла је у турске руке и цела јужна Хрватска, а ускоро за тим, после несретног Кацијанеровог похода против Турака, заузели су они и Славонију.

Тако је у то доба готово цео српски народ, бар на земљишту старих српских држава, и један део хрватскога народа био у турском ропству. Нешто Срба и Хрвата у Далмацији било је под Млетачком Републиком, нешто Хрвата у још непокореној Хрватској и нешто Срба у још слободној Угарској. Али је велика венина српског и хрватског народа била сада у турском ропству.

Срби нису имали више ништа, а Хрвати још само бедне „остатке остатака

хрватског краљевства“. У историји српског и хрватског народа настаје сада ново доба, доба ропства под Турцима.

IX

Под Турцима. — Миграције

Живот под Турцима најтеже је и најгоре доба у историји српског и хрватског народа. То је доба великих, и културних и етничких, промена. За то се време сасвим из основа изменило врло много од онога, што је век вековима постојало и било утврђено у српском и хрватском народу.

Треба међутим имати на уму, да живот нашега народа под Турцима није одмах од почетка био тако рђав као доцније, кад је Турска почела опадати. Сем тога Турци су, у појединим областима и у разним временима, врло разнолико поступали према својим покореним народима; ниансе у том погледу биле су обично доста, понекад и врло велике.

У главном је од самог почетка увек и свуда било доста тешко, али је на много места, особито у почетку, стање било бар сношљиво. Временом је међутим бивало све горе и горе. Устанци и покрети крајем XVI века и велики аустриско-турски ратови крајем XVII века, имали су особито рђав утицај на држање Турака према Србима. То су били моменти, који су изазвали знатно погоршање положаја српскога народа у Турској.

Али се мора признати, да је доба турског ропства у по неком погледу имало и добрих последица за српски народ, за његов живот и његов развитак. Пре свега, за турске је владе у српском народу постепено нестало сваке сталешке разлике, и онда је ухватио корена демократизам, који је доцније донео тако много добрих резултата.

Поред тога, у турско је доба извршена поново организација српске православне цркве, која је необично много користила целом српском народу и знатно допринела, да се он сачува и одржи у турском ропству. Српска је

црква већ од доба великих реформаторских и организаторских радова Св. Саве, у почетку XIII века, била срасла са народом, и српски је народ у њој, још за време слободног државног живота, све више гледао један део свога живота и свога бина. Када су Турци заузели српске земље и покорили српске државе, онда је црква пружала народу утехе и духовне хране. Она је била једина чисто народна установа, која је имала и воље и могућности, да у свакој прилици узме у заштиту народ од Турака и да се пред турским властима заузме за њега.

Кад су Турци заузели Смедерево (1459 год.) и уништили српску деспотовину, укинули су они и самосталну српску црквену организацију. Али је српски народ, у првом реду наравно српско свештенство, добро знао и осећао, какву би корист имао од своје самосталне црквене организације, па је више пута покушавао да своју црквену организацију обнови. После више неуспелих покушаја, пошло је Србима у једном повољном моменту, средином XVI века, за руком да добију своју националну црквену организацију. Успех је постигнут благодарећи сретној околности, што је у тај мах био велики везир и најутицајнија личност у Турској Мехмед Соколовић, пореклом Србин. Његовим утицајем обновљена је српска пећска патријаршија (1557 год.), а за првог патријарха постављен је рођени брат великог везира, калуђер Макарије.

Нова пећска патријаршија много се разликовала од старе, некадашње пећске патријаршије. Када је пећска патријаршија основана (1346 год.), њен се обим поклапао са територијом српске државе. Али је пећска патријаршија онда с једне стране обухватала многе земље, које етнички нису припадале српском народу, а биле су у српској држави, с друге стране било је у тај мах доста српских земаља, које нису биле у српској држави, па према томе нису биле ни у пећској патријаршији. Када се, после тога, српска држава почела распадати и смањивати, смањивао се увек, готово у истом размеру, и обим пећске патријаршије. Она је крајем XIV века обухватала још само основне

земље Немањине државе, а доцније само деспотовину. После пада деспотовине (1459 године), она је била укинута.

Када је 1557 год. требало обновити пећску патријаршију, одредити јој обим и обележити границе, учињено је то врло трезвено и реално: пећској су патријаршији подложене све покрајине у турском царству, у којима је у масама становао српски православни народ. Тако је организација пећске патријаршије обухватила све земље од више Будима до ниже Скопља. То је била велика национална организација, која је у чврсту заједницу окупила готово све Србе.

Пећска је патријаршија била врло добро организована и почела је одмах одлично функционисати. Она је временом свој благотворни рад пренела и у покрајине, које нису биле под влашћу султановом, у крајеве под Млетачком Републиком, Угарском и Хрватском. И у те су крајеве стално долазили изасланици пећског патријарха, крепили свуда народ у вери, подржавали га у нади на бољу будућност и одржавали заједничке традиције и идеале у целом народу. Тако је та велика народна организација врло много допринела, да Срби под Турцима издрже све невоље и кризе и да се као народ одрже.

У то доба, кад је обновљена пећска патријаршија, хрватски је народ био сав заузет дугим и крвавим династичким борбама у Угарској, а већ у другој половини XVI века морали су Хрвати почети и борбу против апсолутистичко-централистичких тежњи бечкога двора. Како су и аграрни односи у Хрватској у то доба били неуређени, и колико су социјалне и економне прилике биле тешке, види се најбоље по великој крвавој сељачкој буни 1573 год. Прилике у којима је у то доба живео хрватски народ у Аустрији, најбоље карактеришу захтеви побуњених сељака. Они су тражили: слободу, једнакост, општу војну обавезу и аутономију Хрватске. У то је доба на територији Хрватске организована, од делова Хрватске и Славоније, војна крајина (Граница), која је у будућности имала врло велики

значај и за српски и за хрватски народ. У Граници су, особито у почетку, сасвим господарили немачки војници и немачки ђенерали. Њихово је понашање и рад давао доста оправданог повода за тужбе у разним правцима. Због тога је у тим крајевима незадовољство са управом стално расло. Осим тога, Хрвати су увек сматрали, да су земље, од којих је на територији Хрватске и Славоније образована војна крајина, насилно одвојене и одузете од Хрватске, па су, особито после ослобођења од Турака, стално тражили, да се ти отргнути делови врате Хрватској. Борба око тога питања испуњавала је доцније, у појединим моментима, знатан део политичког живота хрватскога народа, догод то питање није било решено онако, како је то одговарало интересима Хрватске.

Али је образовање војне крајине најважније због тога, што је она силно утицала на етничке промене и на међусобне односе, српског и хрватског народа.

Још за време слободних српских држава, од XVII века па надаље, било је, у разним временима и приликама, миграција из српских земаља на север, чак и преко Саве и Дунава. Тако се већ у XII веку помињу Срби у Срему, а у почетку XIII века и у Бачкој. Кад су Турци, у другој половини XIV века, почели продирати у српске земље и тамо освајати, настало је све у већем обиму кретање српског становништва са југа, из земаља, које су Турци заузели или нападали, на север, и то не само у слободну српску државу, него и даље, преко Саве и Дунава, у Угарску.

Почетком XV века, кад су српски деспоти почели добијати од угарских краљева велика добра у јужној Угарској, у Славонији и у Хрватској, они су на тим својим добрима насељавали Србе. Срба је у то доба било у Угарској већ толико, да је угарско законодавство моморало предузети кораке против ових дошљака. Како су Турци све више и све јаче надирали, биле су све јаче и чешће и миграционе струје Срба с југа на север. Када су Турци, у другој половини XV века, заузели све српске државе, миграције српског народа у

јужну Угарску постале су још интензивније, а после мохачке битке (1526 год.), после пада Лике и Крбаве (1528 год.) и турског надирања у северну Далмацију, Хрватску и даље, све су чешће и све гушће српске миграције и у северо-западном правцу. Тако су током XVI века Срби поплавили целу јужну Угарску, Славонију и Хрватску. Миграције српскога живља у тим правцима, наравно са разном интензивношћу, продужују се онда и кроз цео XVII век.

Насељавање Срба у тим крајевима било је од самог почетка знатно олакшано тиме, што је тамо готово све старо становништво напустило било своје огњиште и побегло испред Турака. Стога су многи крајеви остали пусти или полупусти. У те пусте и полупусте земље насељавали су се Срби, задржавајући стопу по стопу Турке, који су за њима надирали. Аустриске и угарске власти радо су примале српске досељенике, јер им је била потребна радна снага за обрађивање земље и за сузбијање турског надирања. Јер ти су досељеници били одлични ратници и најбоља одбрана границе против Турака. Стога су власти, особито аустриске, већином помагале пресељавање Срба и фаворизирале нове поданике. Војна је крајина сама собом била тако организована, да је давала велике олакшице и предности њеном становништву. Аустриска је влада с планом радила на томе, да те погодности буду што вене, да би војна крајина била што јача привлачна снага за Србе, који би се ту хтели населити. Са том намером давале су доста велике повластице српским насељеницима, и то не само онима у организованој војној граници, него и Србима у другим земљама, ван војне границе.

Услед турског надирања и освајања, и свих последица тога стања, настало је дакле велико померање српскога народа у многим крајевима. То померање и стално комешање трајало је пуна три века, и изазвало је и извело велике и радикалне етничке промене у целом српском и хрватском народу. Промене у том правцу, изведене у то доба, могу се мерити само са онима, које су

изведене у VII веку, кад се српски и хрватски народ доселио на Балканско Полуострво.

Биланс етничких промена под Турцима био је по српски народ у главном повољан. Српски је народ услед миграција губио нешто терена на југу у старој Србији према Арнаутима (особито од краја XVII века, после велике сеобе под патријархом Арсенијем III), али је зато на другој страни знатно добио. У то се доба српски народ населио, или је појачао свој живаљ, у северној Далмацији, Лици, Крбави и Банији, Славонији, Срему, Банату и Бачкој, Барањи и Поморишју, и у многим крајевима средње и горње Угарске. Тако је српски народ у то доба заузео многе крајеве, који су пре доласка Турака лежали ван његових етничких граница. Из етнички активних српских области струјали су од тога доба стално јаки етнички таласи на све стране, особито на север и северо-запад.

Услед свега тога настале су велике промене у етничком груписању српског и хрватског народа. Српски је народ продро и у чисто хрватске и мађарске земље, и померио је на тај начин знатно своју етничку границу на север и северо-запад. Српски је народ населио тада велик део Хрватске, и прожео је целокупан живот хрватскога народа својим бићем и својим особинама. Он је већ у то доба постао у Хрватској, као и у Угарској, фактор, са којим се озбиљно морало рачунати. Историја српског и историја хрватскога народа, особито у хапсбуршкој монархији, уткана је од тога доба једна у другу тако, да их је немогуће раздвојити.

Хрватским великашима, исто као и Мађарима, нису биле по вољи повластице, што су их српски досељеници у војној крајини и другде добијали, и гонили су због тога Србе. Стога Срби нису били задовољни у новој својој отаџбини, и због тога гоњења и због поступања аустриских власти и официра према њима. Срби су се бунили против аустриских официра и војника и против злоупотреба и насиља, што су их они чинили у

војној крајини. Наравно да тужбе нису много помагале и да су зле прилике трајале и даље.

Међутим су Турци све даље продирали; у јуну 1592 год. заузели су они Бихаћ, који је био врло важна стратегиска тачка на фронту према Турцима. Услед тога је обранбена линија морала бити знатно помакнута натраг, на линију: Огулин, Карловац, Сисак. Турци су наумили да свакако узму и Загреб, али у крвавој битци код Сиска (22 јуна 1593 год.) буду они разбијени, и њихова агресивна моћ на тој страни за увек скрхана.

Али су се сада стали јављати заплети на другим странама. И у Хрватској и у Угарској избило је велико незадовољство са аустриском управом, чије су се централистичко-апсолутистичке тежње све више осећале и све јаче истицале. С друге стране, Хрвати су у тај мах мислили, да им исто тако озбиљно прети опасност и од Срба, особито од њихове тежње за образовањем посебне политичке територије. Страх од аустриске акције у унутрашњој политици и од њиховог држања према Србима и њиховим тежњама, отерао је Хрвате у тај мах у наручје Мађарима.

Особито су тешке прилика настале у хапсбуршкој монархији од средине XVII века, после свршетка тридесетогодишњег рата. Аустриска влада је онда прегла да изведе потпуну централизацију и да Угарску и Хрватску потпуно изједначи са другим аустриским покрајинама. Услед тога је настало, и у Угарској и у Хрватској, велико незадовољство и силно врење. То је незадовољство добило у Хрватској израза у завери Зрињског и Франкопана, који су осуђени за велеиздају и погубљени 30 априла 1671 год. Завера Зрињског и Франкопана добро је дошла аустриској влади и била је повод за јаке репресивне мере у Хрватској: устав је обустављен, немачка је превласт завладала, Хрватска је постала аустриска провинција. Хрвати су били и сувише слаби, а после завере Зрињског и Франкопана и сувише утучени, да би против тога насиља могли ишта предузети. У Угарској се

међутим после неколико година (1677 год.) ипак јавио неки покрет, који је нашао одјека и у Хрватској.

Али је све те покрете и тежње ускоро потиснуо у страну велики рат против Турске (1683—1699 год.), у коме је ослобођен један део хрватских и српских земаља.

Х

Ослобођење под туђом заставом. — Борба против Турака и против Аустрије

После турског пораза под Бечом (1683 год.) почела је аустриска војска продирати на југ. Она је у току од шест година успела да сузбије Турке готово из целе Угарске и Хрватске, и да продре дубоко на Балканско Полуострво у српске земље, до Косова, Призрена и Скопља. Услед напредовања аустриске војске, и великих промена што су тиме изазване, настало је јако комешање у целом српском и хрватском народу. Народ је осећао, или се бар надао, да настаје ново доба, и да ће се можда све земље ослободити турске власти. Борба с Турском и ослобођење од Турака било је у то доба обузелo све духове и све мисли, и велике су наде везиване за успехе аустриског оружја.

Али успеси аустриске војске нису били трајни. Због уласка Француске у акцију, Аустрија је велик део своје војске повукла са јужног фронта на Рајну, а борбу против Турака оставила је у главном Србима и српским устаницима. Они су међутим били и сувише слаби да задрже Турке, кад су с југа са новом војском почели надирати.

Радом и акцијом против Турака компромитован је био међутим знатан део српскога народа у Метохији и на Косову. Стога је, кад се аустриска војска почела повлачити из тих крајева, пошло с њоме и врло много тамошњег

народа са својим првацима, а на челу сам патријарх пећски Арсеније III са клиром.

Ти су досељеници привремено насељени у јужној Угарског и дуж Дунава до изнад Пеште. И Аустријанци и досељени Срби били су тада уверени, да не аустриска војска ускоро опет поћи напред, и да не се они опет вратити својим кућама. Али се та нада није испунила.

Досељени Срби добили су, пре свога доласка у Угарску, велике повластице, које су им давале изниман положај у држави. Али ни Мађари ни Хрвати нису признавали те повластице и нису их вршили. И сами аустриски државници, који су Србима у главном били наклоњени, јер су им Срби као ратници били потребни, ишли су систематски за тим, да српске повластице сузе и окрње. Због тога је, одмах после преласка Срба под патријархом Арсенијем III у хапсбуршку монархију, почела борба за потврду и извршење српских привилегија. Том борбом испуњен је цео XVIII век.

У исти мах је српски народ у хапсбуршкој монархији имао да издржи још једну, исто тако тешку борбу, са католичком пропагандом, која је, потпомогнута од државне власти, радила свима средствима, да задобије Србе за католичку веру, или бар за унију.

Тако је српски народ у хапсбуршкој монархији у то доба имао да воду борбу на два фронта. Он је у великом броју учествовао у аустриској војсци у свима аустриско-турским ратовима против Турака (1683—1699, 1716—1718, 1736—1739, 1788—1791), а у исти је мах у самој монархији имао да води тешку, неправедну и неравну борбу за своја права крвљу стечена, за слободу своје вере и савести, и за осигурање своје националне егзистенције. И хрватски је народ у то доба имао да подноси исте невоље. И Хрвати су се у то доба, као и Срби, борили у свима ратовима против Турака, а у исти су мах водили борбу против централистичко-апсолутистичких тежњи бечкога двора и против тенденција, које су стајале у опреци са интересима Хрватске и хрватскога народа. Аустриска влада, осим тога, није никако хтела

придружити Хрватској освојене земље, које су за време слободног државног живота и пре турског освајања припадале хрватској држави. Стога је већ од почетка XVIII века почела борба хрватскога народа за целокупност хрватске државне територије. Та је борба у XVIII и у XIX веку у појединим моментима заузимала целокупни народни живот и интерес.

У тој борби за целокупност државе дошли су Хрвати први пут у сукоб и са Мађарима, због њихових шовинистичких и империјалистичких тежњи, стога што су Мађари хтели поједине освојене покрајине, које су некада припадале Хрватској, придружити Угарској. Ипак је, и ако с тешком муком, Хрватима пошло за руком да израде, да бар славонска граница буде сједињена са Хрватском (1745 год.).

При крају овог периода, крајем XVIII века, настају необично тешке прилике у животу хрватскога народа. Средином тога века још се код Хрвата осећао интерес за народне и државне потребе. Али у другој половини XVIII века као да се народни живот свуда гаси, и као да нестаје и државне и народне свести. У то доба изумиру органи народног живота и настаје велико пропадање хрватског народа. Идеја централизације и германизације, која је у то доба била покретач целокупног рада у хапсбуршкој монархији, захватила је и хрватску аристократију.

Завера Зрињског и Франкопана била је последња самостална акција хрватске аристократије, и, може се рећи, последња акција хрватскога народа за државне и националне интересе и идеале. За време реакције, која је после и услед те завере у Хрватској настала, хрватско је племство било тако преплашено да је тражило, да се Хрватска оцепи од Угарске, а придружи Аустрији (1672 год.). После више од сто година (1779 год.), у моменту кад је аустриским државницима изгледало, да државним интересима одговара да тако поступе, они су Хрватску просто подчинили Угарској. У Хрватској се у тај мах није јавио никакав покрет против овога чина, који је сасвим уништавао самосталност Хрватске и слободу хрватскога народа.

Али су црни дани за Хрватску и за хрватски народ тек имали да настану. Велике реформе цара Јосифа II (1780—1790 год.) биле су у основици својој управљене, и директно и индиректно, против Угарске и Хрватске, и против њихове слободе и самосталности. Хрватска државна самосталност била је управо укинута још 1779 год., кад је Хрватска у административном погледу подчињена Угарској. Али је у Хрватској, и после тога, остало старо жупаниско уређење, на коме се оснивао целокупан самоуправни живот. Јосифове реформе су укинуле и жупаније, и тиме уклониле и последње трагове и остатке старог државног и слободног живота.

Услед тих рефорама и такога рада појавило се у Хрватској, исто као и у Угарској, где је укинут устав, велико незадовољство и јако врење. Турски рат, који је почео 1788 год., није могао одвратити пажњу народа од унутрашње политике, против које је он толико негодовао. Тако се Аустрија у сред рата, који у осталом такође није вођен са много среће, нашла пред опасношћу, да у земљи избије отворена буна.

У такој невољи цару Јосифу, који је био на самртничкој постељи, није остало ништа друго, него да опозове готово све своје реформе и да врати Угарској и Хрватској устав.

И Мађари и Хрвати имали су разлога да буду тиме задовољни. Али се јавно мњење, и у Угарској и у Хрватској, бојало да се поново не врати реакција. Оно се није умирило ни онда, када је наследник Јосифа II, његов брат цар Леополд II (1790—1792 год.), одмах у почетку своје владе, показао јасну тежњу и чврсту вољу, да у унутрашњој политици никако не иде стопама свога претходника. Страх од реакције био је тако велик, да су Хрвати у тај мах сматрали, да њиховом, и народном и државном, животу прети за сву будућност највећа опасност од аустриског апсолутизма. Они су стога били спремни да учине и највеће жртве, само да народ и државу осигурају и спасу од те опасности.

Стога су се Хрвати 1790 год., у страху од реакције, сами одrekli своје државне самосталности, и тражили су, да се потпуно споје и изједначе са Угарском, уверени, да ће се тако заједнички успешније бранити од централистичко-апсолутистичких тежњи бечких кругова. Али су се на угарском сабору, на коме су примљени ти хрватски захтеви, већ јавиле империјалистичко-шовинистичке тежње Мађара, које су их у најближој будућности морале довести у сукоб са хрватским народом.

XI

Национална борба за слободу. — Србија

Крајем XVIII века, када је код Хрвата изумирао и политички и национални живот, почео је код Срба у хапсбуршкој монархији велики просветни покрет, који је поставио темеље модерној српској књижевности и просвети. На челу тога покрета стајао је Доситеј Обрадовић, који је у својим делима проповедао јединство нашега народа, без обзира на верске и покрајинске разлике. На тој је основици онда заснована модерна српска књижевност, која је једнаком љубављу пригрлила цео народ. Тај културни програм и рад на остварењу идеје народног јединства, прихватила је са пуном снагом одмах од почетка нова слободна српска држава, основана устанком 1804 год.

У пролеће 1804 год. дигао се српски народ у Београдском Пашалуку на оружје, да уништи дахиски режим, који се због зулума није више могао трпети. Али се тај устанак ускоро развио у борбу против турске царевине, а током времена постао је од локалног устанка велики рат за ослобођење целог народа из турскога ропства. Тако је почела и тако се развијала она велика дивовска борба за слободу српских сељака у Шумадији, без спреме и средстава, против целе турске царевине, борба која је, са незнатним прекидима, трајала пуних девет година. Али се код српских устаника,

сасвим природно, убрзо, још за време борбе, јавила тежња, да ослободе и друге Србе, ван Београдског Пашалука. Већ у песми о почетку устанка на Турке, истиче Карађорђе жељу, да пређе Дрину, „племениту међу измеђ Босне и измеђ Србије" и наду, да ће „поносну Босну походити". Та мисао, да се ослободи цело српско племе што је под Турцима, живела је дакле у слободној српској држави од првога дана њенога живота, стално и без прекида. Наравно да се на остварењу те идеје, услед разних неповољних прилика, и спољњих и унутрашњих, није могло увек радити, или бар не увек подједнако и доста интензивно.

У самом почетку устанка главна је брига устаницима била наравно да ослободе Београдски Пашалук и да себи осигурају живот и егзистенцију. Али су они, већ после неколико година, почели продирати и ван граница Београдског Пашалука, до Ниша и до Сјенице, да ослободе и тамошње Србе. Српски устаници, који су се латили оружја у први мах да извојују себи слободу, проширили су дакле, чим је изгледало да је тај план успео и да ће ова намера бити остварена, свој програм, те су почели борбу за ослобођење и других српских земаља, које су остале под Турцима, са намером, да временом ослободе ропства све Србе у Турској.

Али та прва српска слободна држава, која је већ сасвим јасно обележила свој национални програм, радила на његовом остварењу и делимице га почела остваривати, није била дугога века. Већ 1813 год. она је у крви угушена, Срби су савладани, а Турци су опет завладали Карађорђевој Србијом.

Када је после две године, у пролеће 1815 год., Милош Обреновић поново дигао устанак на Турке, успео је он истина да добије неку аутономију, али само за Београдски Пашалук. Та друга српска држава имала је одмах од почетка свога живота да савлађује, и унутра и споља, толико тешкоћа, да јој је немогуће било интензивно радити на другим задатцима. Али су при свем том, Срби ван њезиних граница, особито Срби у Турској, у тој, онда још

полуслободној Србији, одмах од почетка гледали стожер, око кога не се временом окупити све српске земље и цео српски народ. И Србија је заиста у то доба, и ако још у повоју, већ јасно показивала, да има све оне елементе, који су потребни за стварање једне снажне државе, чији не главни задатак бити да, уз тешку борбу и велике жртве, уједини у једну целину све делове свога народа.

Али је за остварење те идеје онда било још и сувише рано. С једне стране, турска царевина није била још толико истрошена, да би је једна мала и слаба држава, као што је била Србија у почетку XIX века, могла надвладати и уништити. С друге стране, Србија је имала да савлада још силне унутрашње тешкоће, па тек онда да може помишљати на даље извођење својих планова и испуњење свога програма. Осим тога, Србија је била створена устанцима и борбом против Турске, и она је била у вазалном односу према Турској. Стога је било природно, што је Србија у то доба обратила сву пажњу на Турску и на Србе и друге хришћанске народе под Турцима, и што је сматрала, да је њен главни задатак, да ослободи од Турака себе, па онда друге Србе у Турској.

Четири стотине година борбе с Турцима и робовања под њима, створило је менталитет, који се само у том правцу развијао и кретао. Срби на Балкану били су се свикли и уживили у идеју, да су српском народу не само главни, него и једини непријатељ Турци, и да је борба против Турака једини задатак Србије и српскога народа. Борба српства и хришћанства против Турака, била је девиза Србије у почетку XIX века, то јој је била главна мисао, која је занимала и сву обузимала. Борбу против Турака она је сматрала за свој главни задатак. Стога у први мах Срби у Србији нису помишљали на то, да има и у другим, хришћанским државама Срба, који робују и које треба ослобађати.

Али већ и у то доба, далеко пре него што се свршила борба за еманципацију Србије од Турске и од Турака, почиње продирати у народну свест у Србији

уверење, да је задатак Србије већи, но што се у почетку мислило, да је њен програм шири, и да су њени интереси опширнији.

Таку је промену у погледима изазвало већ само стање ствари и сам развитак прилика, и политичких и културних и националних. Али су то уверење и потребу проширења националног и државног програма наглашавали и ширили у Србији особито образовани Срби из Аустрије, који су одмах у почетку покрета почели долазити у Србију. Под утицајем њиховог причања и њихових информација, утврдила се код Срба у Србији мисао, да је задатак и дужност Србије, да ослободи не само Србе који су под Турцима, него и Србе у хапсбуршкој монархији, јер и они живе у ропству, исто онако, као и они у Турској.

У колико су њих више гонили и у колико су они све више патили, у толико су њихове мисли и њихови погледи све више управљани на Србију. Србију су они сматрали за стожер, око кога ће се временом окупити сав српски народ, не само онај у Турској, него и овај у хапсбуршкој монархији. А тиме је и народ у Србији све више утврђиван у уверењу, да програм за народно ослобођење у уједињење мора обухватити и Србе у Аустрији.

У то доба, када се у Шумадији, у два крвава устанка и дугом тешком борбом, ствара нова српска држава, и кад се та држава, покрај свих унутрашњих криза и спољњих невоља, спрема да испуни свој велики и опширни задатак, и да оствари своје националне идеале, — хрватски је народ у потпуној апатији. То доба је најцрње и најгоре у историји хрватскога народа, можда у опште, а свакако у модерној хрватској историји. Хрватска као држава извршила је била 1790 год., како каже један хрватски историк, од своје воље самоубиство, а почетком XIX века били су Хрвати на скоку да изврше самоубиство и као народ. Национални живот и народна мисао утрнула је била сасвим. Нигде није било никаквог покрета, нигде трага о народној свести. Све је било утонуло у дубоко мртвило. Изгледало је да хрватски народ умире полаганом страшном смрћу. Тај положај и то

стање хрватског народа баш у овај мах, било је у толико опасније, што је од краја XVIII века код Мађара почео необично жив и интензиван национални покрет, који је изазвао мађарску националну империјалистичку политику, и који је одмах у почетку постао опасан и по Хрвате и по све друге народе у Угарској.

Агресивна мађарска национална политика према Хрватима и према народима у Угарској јавља се први пут, али одмах са елементарном силином, 1790 године, као што је истакнуто, баш на оном сабору, који је примио предлог о добровољном подчињењу Хрвата Мађарској. Истина, већ се у тај мах јавила и код Хрвата нека реакција против мађарске империјалистичке националне политике, али је то било више инстинктивно опирање тражењима, која је у тај мах немогуће било испунити, но свесни национални отпор акцији, која је очевидно ишла за тим, да угуши народну свест и да убије народ.

Али баш у то доба, у време када је, после Наполеоновог доба, владала у Аустрији и свуда политичка реакција најгоре врсте, у доба када су се Мађари најенергичније спремали на акцију за остварење својих шовинистичких идеала,— јавио се у Хрватској покрет, који је оживио хрватски народ, повео га новим путем, улио му националну свест и из основице изменио све прилике и односе у Хрватској.

ХП

Рад на духовном јединству

У доба када за српски народ, Доситејевим књижевним покретом и Карађорђевићевим устанком, почиње нов живот, избијају нове снаге и почиње стварање нове слободне српске државе, која ће, још пре но што је извојевала себи потпуну независност, постати средиште и жижа целокупног просветног и политичког живота и српског и хрватског народа, нада и

уздање у тешкој политичкој борби и у мучним данима, — хрватски је народ, као што је речено, преживљавао црне дане, можда најтеже и најгоре од како је дошао на Балканско Полуострво.

Мађари су од краја XVIII века, без икаква обзира на добру вољу Хрвата да се што јаче приљубе уз Угарску и уз Мађаре, јасно показивали своје шовинистичке и империјалистичке тежње и планове, који су ишли за стварањем једне велике јединствене мађарске државе.

Када је за тим, после Наполеонових ратова, завладала у Аустрији поново јака реакција, Хрвати су, као и за време цара Јосифа II, били уверени, да су у одбрани својих слобода и у борби против реакције интереси Хрватске и Угарске и интереси хрватског и мађарског народа идентични. Услед покрета за слободу, који се у то доба почео све јаче осећати, био је аустриски двор принуђен да народима чини у том правцу уступке, и сазвао је 1825 год., после дуге паузе, опет мађарски сабор. На том сабору стали су Хрвати, исто као 1790 год., сасвим уз Мађаре, уверени, да ће Мађари увидети, да им прети заједничка опасност, па да ће стога искрено и поштено радити на одбрани од реакције и заједнички водити борбу за слободу. Одушевљење за Мађаре и за заједницу са њима, било је не само у тај мах, него још и доцније, тако велико, да су још 1830 год. хрватске жупаније саме тражиле, да се донесе закон о увођењу мађарског језика у хрватске школе.

Али Мађари нису тако схватили целу ствар. Попуштање Хрвата и њихова добра воља, да у сваком погледу изађу на сусрет Мађарима, и чак стварање ситуације, која је могла довести до помађаривања Хрвата, Мађаре нису задовољавали. Они су хтели да одмах створе једну велику јединствену мађарску државу, са једним језиком и са једним народом. Да то постигну, Мађари нису имали ни према коме обзира, нити су икога штедели. У том погледу они нису хтели знати ни за какве концесије, ни за какве компромисе. Хладно и безобзирно, они су конзеквентно ишли путем, који их је водио циљу, уверени да су они толико јаки, да морају победити. Они

су мислили да могу без штете чак и оне, који би им, уз мале концесије, радо били савезници, и који би онда помогли остварење њихових тежњи, својом непопустљивошћу отуђити од себе.

То и тако понашање Мађара морало је напоследку изазвати код Хрвата реакцију. Већ код првих корака, које су Мађари у правцу своје шовинистичке и империјалистичке политике предузели, још 1790 год., јавила се код Хрвата, инстинктивна реакција против такве политике. Али је та реакција у први мах била у доста благом облику, јер је идеја о заједници са Мађарима и заједничким интересима била тако јака, да је не само у тај мах, него и дуго после тога, потискивала сва друга факта и све друге обзире. Међутим је безобзирни рад Мађара у том правцу временом морао изазвати код Хрвата озбиљну реакцију. Али су, и без обзира на то, и друге прилике, са стране, морале изазвати код Хрвата покрет против мађарских тежњи и рада. Исти фактори, који су ојачали мађарски национализам, довели су и код Хрвата до истог покрета.

Велика француска револуција и Наполеонови ратови изазвали су велик и снажан национални полет у целој Европи, код свих народа. Национална идеја захватила је и обузела све народе, и оне који су већ и дотле имали развијену националну свест, као и оне који су национално били неразвијени или замрли. Услед тога је настао жив покрет и интензиван национални рад и код свих словенских народа. И словенски су народи почели истицати потребу заједнице и заједничког рада, особито према заједничким непријатељима. Под утицајем тих идеја о националном раду и о заједници свих словенских народа, стајала је у другој и трећој десетини XIX века и хрватска омладина. У то се доба јавио код Хрвата јак национални покрет, који је захватио цео хрватски народ, удахнуо му националну свест, препородио га, и дао основицу за стварање модерног хрватства и модерног хрватског национализма. Творци тога покрета узели су, место националног

хрватског имена, историско име старих Илира, свакако највише због тога, да би за своје идеје задобили и друге Јужне Словене.

Као почетак илирског покрета узима се обично 1830 година, када је творац и вођа тога покрета, Људевит Гај, издао једну књижицу о правопису, у којој је, под утицајем творца свесловенског романтизма, Јана Колара, доказивао потребу свесловенске књижевне узајамности. Две године после тога нови покрет је већ јасно обележио 76 своје становиште и своје принципе, и у просветним и у политичким питањима.

Те године (1832) изашле су две брошире, које су формулисале захтеве и тежње новог покрета. Иван Дрекос је у једној књижици пледирао за увођење хрватског језика свуда у Хрватској, место латинског, који је још од средњег века био стално у употреби, и још више место мађарског, који су Мађари хтели насилно да заведу. Интересантно је да је Дрекос у тој својој брошири нарочито наглашавао, да ће Хрвати, ако усвоје народни језик у држави и у књижевности, привући себи Србе, и то не само Србе у хабсбуршкој монархији, него и Србе у кнежевини Србији. Ту је дакле већ јасно била изражена идеја о просветној и културној заједници Хрвата и Срба.

Исте године изашла је још једна, исто тако важна, брошира, у којој је изнет и формулисан политички програм илирског покрета и модерног хрватства. Гроф Јанко Драшковић изнео је у њој политички програм нове генерације, која је стала на чисто национално гледиште. Јанко Драшковић је доказивао, да је идеал и циљ хрватске националне политике: јединство хрватских земаља и заједница са свима Словенима.

Идеал и циљ твораца илирског покрета био је дакле: језичка и културна заједница са Србима, јединство свих историски хрватских земаља, које треба да буду политички и административно потпуно независне од Угарске. Вође и творци илирског покрета прегли су да своје идеје и начела популаришу и у најширим масама. То је било доста брзо и добро изведено,

јер је земљиште за то већ било спремно, само је требало латентну снагу и вољу изазвати и организовати. Год. 1836 узето је дефинитивно илирско име за све народе на словенском југу, у првом реду за Хрвате, Србе и Словенце, а у исти мах је примљено штокавско наречје, које је већ било у употреби у српској књижевности, за наречје и илирског књижевног језика. На тај се начин књижевни језик илирског покрета потпуно идентификовао са српским књижевним језиком. Од тога је доба језик српске и хрватске књижевности један исти; разлика је само у писменима.

Интензиван национални рад морао је довести Хрвате у ближи додир са Србима и створити идеју о потреби потпуне заједнице са њима. Али је илирски покрет у исти мах морао довести Хрвате у опреку и сукоб са Мађарима, са мађарском државном идејом и мађарским националним тежњама, јер су Мађари баш у то доба најинтензивније, са грозничавом журбом, са гвозденом конзеквенцијом и са тврдоглавом безобзирношћу спроводили и изводили своју империјалистичку политику. На саборима од 1832 до 1848 год., они су стално нападали и крњили муниципална права Хрватске, која су била основа хрватске независности и слободе, хтели су силом да заведу мађарски језик у администрацију и у школе у Хрватској, да тамо колонизирају Мађаре и Немце, а пре свега да отму од Хрватске Славонију и Приморје с Реком. Хрвати су се наравно одупирали свима тим тежњама Мађара и радили су, колико су могли, да осујете решења, која су ишла на то, да униште независност и самосталност Хрватске, и да убију хрватски националном.

Али су Хрвати били у тај мах и сувише слаби, да би то могли својом снагом постићи. На њихову срећу стао је у тај мах уз њих бечки двор, и заузео се за њихове интересе. У Бечу су се у то доба већ почели бојати Мађара, чија је моћ из дана у дан знатно расла, и чија је народна самосвест и силна национална експанзија могла постати озбиљно опасна за реакционарске централистичко-апсолутистичке тежње, којима се бечки двор још увек

заносио. Мерадавні су фактори у Бечу у тај мах имали уверење, да је у њиховом интересу да подржавају и помажу сваку акцију против Мађара и њиховог сувише наглог јачања. Стога је цар одбио потврду оних закључака мађарских сабора, који су били уперени против Хрватске. На тај начин бечки је двор у тај мах стао отворено на страну Хрвата, а против Мађара. Држање бечког двора изазвало је велику радост у Хрватској, а Мађари су стога наравно били још више незадовољни и огорчени на Хрвате.

Тако се развитком прилика и догађаја већ доста рано почео спремати сукоб између Хрвата и Мађара, који је 1848 год. добио израза у отвореном рату. Шовинистичка акција Мађара, који су у самој Угарској још много безобзирније но у Хрватској проводили помађаривање, изазвала је и код народа у Угарској, особито код Срба, јак отпор против империјалистичких тежњи мађарских. Отпор Мађарима био је тамо од почетка врло јак, јер су противности између Срба и Мађара, и економске и верске и политичке и националне, биле од увек јаке и велике. И Срби су, исто као и Хрвати у последње време, имали уверење, да ће их у борби против Мађара и штети и моћи заштитити бечки двор, па су се готово редовно тамо обраћали за помоћ и заштиту.

Тако је 1848 год., кад је дошло до великих народних покрета у Европи и до сукоба између Мађара и бечког двора, држање Срба и Хрвата већ у главном било опредељено, и њихов положај у том сукобу целим историским развитком тачно одређен. Када су, у пролеће 1848 год., готово сви народи у Европи затражили од својих владалаца, да им даду слободу, затражили су и Хрвати и Срби за себе слободу, и то наравно од оних, који су им дотле слободу сужавали и оспоравали, — од Мађара. Пошто су Мађари, по свему ономе што се дотле догађало, имали разлога претпоставити, да ће они бити јачи од свих оних, који су спречавали остварење њихових тежњи, били су они против сваког попуштања и против сваког компромиса, и одбили су

сваки споразум. Једини пут да се ствари реши био је рат. Тако је дошло до рата између Мађара и Хрвата и Срба.

Жеље и тежње Срба и Хрвата у почетку револуције 1848 год. нису дакле нашле пријема и одзива код Мађара, јер су се косиле са њиховим империјалистичким тежњама. Али су оне у први мах биле рђаво примљене и у Бечу, где се пре свега сматрало, да Срби и Хрвати траже сувише много слободе. Стога су у почетку борбе, пре но што је ситуација постала сасвим јасна, у Бечу енергично одбијали и Србе « Хрвате, који су одмах с почетка мађарско-аустриске борбе, уверени да су сувише слаби да самостално нешто предузму, стали на страну Аустрије. Србе је на акцију у том правцу гонила, сем моментане ситуације, и традиционална политика, која их је увек упућивала на што тешње везе са двором, и која их је већ више пута доводила у сукоб са Мађарима, за рачун хапсбуршке династије.

Када је ускоро дошло до потпуног расцепа између Беча и Мађара, у Бечу су се решили да прихвате понуђене услуге Хрвата и Срба, и да њихову борбу против Мађара употребе у своју корист. Тако је бечки двор, кад је опасност од Мађара постала озбиљна и велика, учинио Србима и Хрватима велике уступке, а још већа обећања, да добије савезнике за борбу против Мађара. Срби и Хрвати су онда заложили све своје силе у борби против заједничког непријатеља. Ту добру вољу, поштен рад и велике жртве српског и хрватског народа у борби против Мађара, наградила је Аустрија тиме, што је доцније, при погодби са Мађарима, предала им Србе и Хрвате на милост и немилост, и цинички одузела својим бившим савезницима сва њихова крваво стечена права и повластице. Борба 1848 год. донела је дакле у том погледу Србима и Хрватима негативне резултате.

Али је ипак зато, у другом правцу, 1848 година била врло важна за њихов национални живот и развитак. Кад је почела борба са Мађарима, и Срби и Хрвати су инстинктивно осетили, да су они најближи једни другима, да су њихови интереси идентични, и да им та идентичност интереса императивно

налаже да заједнички воде акцију. До тога су природног закључка дошли, у исти мах и сасвим независно једно од другог, и Срби и Хрвати.

Тако је онда дошло до великих искрено одушевљених манифестација за слогу и јединство српског и хрватског народа. Нова српска Војводина и ослобођена хрватска краљевина, која је објавила сједињење Реке, Далмације и Међумурја, решиле су да буду стално у најтешњој вези и у савезу.

Познате су велике манифестације братства и јединства, које су чињене у Загребу, када је тамо, као изасланик српскога народа у Војводини, стигао патријарх Јосиф Рајачић и миромпомазао Јелачића за хрватског бана.

Српска кнежевина у почетку свога живота, зависна од Турске, са турским гарнизонима у градовима, била је и сувише заузета унутрашњим кризама и бригама, да би могла обратити озбиљну пажњу и на другу страну. Главна тежња кнеза Милоша била је, да се што више еманципује од Турака и да што боље утврди своју власт у држави. Његова управа наилазила је на јаку опозицију у земљи, особито код народних старешина и великаша, који су радили на томе, да што више скуче власт кнежеву, а свој утицај да ојачају. Сукоби, који су због тога у почетку били стално на дневном реду, изазивали су непрестано трзавице, које су још појачане мешањем страних држава, у првом реду Турске и Русије, у та питања. Када је напослетку кнезу Милошу наметнут устав, који је ограничавао његову власт, он је захвалио на престолу и отишао из Србије (1839 год.).

Али ни кнез Михаило, који га је заменио, није могао остати у Србији у приликама, какве су се биле стекле. Стога је ускоро и он оставио Србију (1842 год.).

Посли његовог одласка изабран је за кнеза син Карађорђевић, Александар Карађорђевић. Пошто се странка, која је довела на престо кнеза Александра, ослањала на Турску, а Русија у почетку није била наклоњена новој династији, кнез Александар је тражио ослонаца у Турској и Аустрији. То је

био један од разлога што се српска влада решила да 1848 год. активним учешћем помогне Србе у Угарској у њиховој борби против Мађара. Тако су у српском устанку 1848 год. узеле учешћа и добровољачке чете из Србије, под командом војводе Книћанина.

Али се у ширим народним слојевима, ни у Србији ни у Војводини, није много водило рачуна о узроцима, који су нагнали српску владу, да дозволи активно учешће српске војске у борби против Мађара, нити су се подробно испитивали интереси и намере српске династије том приликом. Шира народна маса, и у Војводини и у Србији, видела је само факт, да су у борби, коју су Срби у Угарској и Хрватској водили против Мађара, узели учешћа и Срби из Србије, да су они долазили својевољно да помогну својој браћи у тешкој борби, да су се ту уз њих раме уз раме храбро борили, и да су гинули. Та заједничка борба, и жртве што су их Срби из Србије поднели за Србе у Војводини у њиховој борби за слободу, биле су јака веза, која је од сада још више везивала у чврсту заједницу Србе с обе стране Саве и Дунава. Онда је Србима у Угарској и Хрватској први пут дошло до свести сазнање, да је српска држава, покрај све своје сиротиње, покрај свих унутрашњих криза и несрећености, покрај тога што је она још увек била вазална и у градовима својим имала турску војску, — ипак ослонац и потпора целог српског народа, и да ће она једнога дана бити позвана, да ослободи и уједини Србе, не само оне у Турској, него и Србе у хапсбуршкој монархији. Србима из Србије дошло је такође у борбама 1848 год. први пут јасно сазнање, да српски народ и у хапсбуршкој монархији проводи тежак живот, и да ће и те крајеве, исто као и оне у Турској, требати спасавати и ослобађати.

Година 1848 чини дакле епоху и у историји српско-хрватских односа, и у развоју свести о потреби уједињења целог српског народа. Онда се први пут јасно и свесно осетила и констатовала потреба потпуне заједнице српског и хрватског народа, а свест о тој заједници добила је свога израза не

само у одушевљеним манифестацијама, него и у заједничкој борби, пуној тешких жртава.

Од тога доба питање слоге и заједнице српско-хрватске није никако више силазило са дневнога реда. То питање пролазило је истина од тада кроз врло разне фазе, јер се непрестано ишло наизменце од слоге ка раздору и обратно. Али српско-хрватска слога и јединство било је и остало после тога стално идеал најбољих синова и хрватског и српског народа, ма да је држава власт у хапсбуршкој монархији непрестано и систематски радила на томе, да то јединство и слогу омете и поквари.

Познато је како су завршене борбе у хапсбуршкој монархији 1848-49 год.

Пошто су Мађари били јачи од Аустрије и свих њених савезника, замолио је аустриски цар руску владу, да пошаље руску војску против Мађара. Руска влада се одазвала овој молби аустриског цара, и тако је руска војска продрла у Угарску, потукла Мађаре, покорила Угарску и спасла Аустрију.

Пошто су у то доба у целој Европи били савладани народни устанци и покрети, настала је свуда реакција против народних слобода. У Аустрији је та реакција трајала пуних десет година, док нису спољњи догађаји и пораз Аустрије у рату са Француском (1859 год.), изазвали промену режима, и нагнали меродавне факторе на попуштање народним тежњама за слободом. За време тих десет година реакције, аустриска је влада тежила да спроведе свуда апсолутистички режим, који ће извести германизацију свих аустриских покрајина. Апсолутизам, клерикализам и германизација, — то је била девиза и циљ целокупне унутрашње политике у хапсбуршкој монархији од 1850 до 1860 год. Том принципу је било све подчињено, њему је морало све служити. Режим, заснован на том принципу, није правио никакве разлике између оних, коју су се 1848-49 год. борили за Хапсбурговце, и оних, који су се борили против њих; сви су они подједнако требали да буду притиснути и нивелисани силом апсолутизма и германизације. Баук слободе и страх од ње био је тако силан, да је утрнуо

сваки осећај правде и захвалности, који и иначе у хапсбуршкој монархији никада није био развијен.

Али је идеја слободе већ била ухватила јака корена; времена апсолутизма и реакције била су прошла, и није више било могуће стално владати старим средствима. Тежња за слободом и национални осећај били су већ толико јаки, да је немогуће било одржавати апсолутизам и спроводити германизацију.

Заједнички притисак апсолутизма и заједничка опасност од германизаторских тежњи бечке владе, приближили су једно другом народе, који су дотле били у завади, а народе, који су и дотле били у јединству, још чвршће су везали једно уз друго. Тако су се Срби и Хрвати, који су већ 1848 год. прокламавали јединство својих интереса и својих тежњи, у ово тешко доба још више прибили једно уз друго и још јаче осетили да су једно исто. Али су се и Срби и Хрвати у то доба приближили и Мађарима. Мађари су и у овај мах, за време борбе народа против бечког апсолутизма и германизаторске политике, урадили оно што су радили већ више пута и пре и после тога. Они су прогласили Аустрију за заједничког непријатеља свих народа у монархији, и позвали су Хрвате и Срби у заједничку борбу против онога, од кога је претила опасност слободи и државним и националним интересима. Наравно да су Мађари и овом приликом чинили велика обећања. Срби и Хрвати су у тај мах, покрај свих горких искустава у прошлости, мислили, да треба да забораве на све што је било, па да приме пружену руку и да заједнички искрено уђу у борбу за народну и грађанску слободу против заједничког непријатеља.

Улазећи искрено у савез са Мађарима, Срби и Хрвати су били уверени, да су тешке невоље и скупа искуства, што су их Мађари, исто као и Срби и Хрвати, до сада, особито у последње време, имали, довели Мађаре до свести и уверења, да је њихов највећи, и национални и државни, непријатељ у Бечу, и да они победу, која ће им осигурати развитак националне

индивидуалности и државну самосталност, могу извојевати само у савезу са другим народима у Угарској, у првом реду са Хрватима и Србима. Срби и Хрвати су мислили, да су и Мађари уверени, да ће заједнички рад бити у опште могућан, и да ће заједница моћи бити одржана само тако, ако је обе стране подједнако искрено прихвате, и ако Мађари буду вољни, да и другима даду слободу, коју за себе траже. Било је јасно, да је само на тој основици могло доћи до трајног споразума, и да се само тако могло заједнички радити.

Мађари су у теорији прихватили те принципе, и тако је почела и вођена је заједничка српско-хрватско-мађарска борба против бечког апсолутизма.

Али када је бечка влада, после неуспеха на бојном пољу у Италији у рату против Француза (1859 год.), морала променити своју унутрашњу политику и испунити тежње народа у монархији за слободом, Мађари су према Србима и Хрватима одмах почели показивати друкче расположење, заступали су друге принципе и узели друго држање, но што су га имали за време заједничке борбе против бечког апсолутизма.

Када је 1860 и 1861 год. заведен у Аустрији уставни режим, настао је свуда необично бујан живот, не само политички, него и културни и друштвени.

Нов живот почео је свуда струјати, отварали су се нови погледи, нови хоризонти, јављали се нови проблеми, нови идеали. Свуда су настале живе припреме за изборе и бурне агитације.

У то доба живог покрета на све стране, национална је идеја добила нове хране и новог подстрека за живот и борбу. Национални покрет Срба и Хрвата у Аустрији, који је 1848 год. добио снажног израза, а за време притиска под реакцијом се био притајао, сада је избио свом силином на површину. Тај силни национални полет захватио је цео српски народ, и у Аустрији и у Србији и у другим српским покрајинама. Настало је доба необичног напона народне снаге и великог националног елана.

У Србији је мало пре тога изведена била промена династије. Кнез Александар, који је држао са Аустријом и Турском, морао је уступити место кнезу Милошу (1858 год.), који је одмах, чим је примио владу, почео водити агресивну политику према Турској. Када је, после његове смрти, предузео владу кнез Михаило (1860 год.), почела је Србија водити још у већем стилу националну политику.

Влада кнеза Михаила (1860—1868 год.) пада у доба најачег и најинтензивнијег националног полета код Срба и Хрвата. У то доба, које је познато у српској културној историји под именом Омладинског Покрета, и Србе и Хрвате захватила је права патриотска вртоглавица; све је буктало националном страшћу, све је кипело од патриотског одушевљења. Тај покрет, поникао код Срба у Угарској, захватио је убрзо и народ у Србији, а исто тако и Хрвате. Кнез Михаило је стајао, може се рећи, на челу целог тога покрета. Оно, о чему се у потаји сневало, о чему се у моментима силног набујалог одушевљења декламовало, то је кнез Михаило систематски и са великим трудом спремао да оствари. Ослобођење Срба, који су под Турцима, у првом реду Босне и Херцеговине, и духовно јединство целог српског и хрватског народа, — то је био циљ и идеал оне одушевљене генерације, која је створила тај покрет. Политичко уједињење целог српског и хрватског народа није наравно могло као програм јавно бити истицано, али се у то доба већ могу видети и константовати јасне контуре силне тежње, да се сви Срби и Хрвати ослободе туђинске власти и да се уједине у једну велику слободну државу.

Кнез Михаило, најважнији и најмаркантнији представник тих тежњи и идеала, водио је за цело време своје владе националну политику на најширој основи. Први и главни његов циљ било је ослобођење Срба у Турској, у првом реду Босне и Херцеговине. Интерес за те две српске покрајине био је у то доба необично велик, особито због устанака, у којима је српски народ показао много јунаштва и самопрегорења. Успешна борба Херцеговаца, која

је трајала неколико година, изазивала је велико одушевљење у целом српском и хрватском, патриотски расположеном друштву. Ратно расположење против Турске захватило је све слојеве. Владало је уверење да ће српска кнежевина са својом војском и велико одушевљење целога српског народа лако победити Турску, кад она није била у стању годинама да савлада шаку устаника у Херцеговини. Због тога су нестрпљиве патриоте непрестано гониле у рат и нападале кнеза Михаила, што не почиње рат за слободу.

Али је кнез Михаило много реалније гледао на ствари и озбиљније схватао свој и Србијин задатак, него неодговорне ватрене патриоте. Он је добро знао, да је Турска, при свом том што није могла да савлада устанак у Херцеговини, још увек знатно јача од мале српске кнежевине. Стога је он сматрао, да је за успешну акцију против Турске потребан рад на много широј основи. Он се није дао завести одушевленим жељама српских патриота, него је на остварењу својих идеала радио, без обзира на ларму и протесте, лагано али реално, смишљено и сигурно.

Рад кнеза Михаила у том правцу имао је врло широку концепцију. Он је, противно српским патриотама, имао уверење, да је Србија сама собом још врло слаба, да сама изврши велики задатак ослобођења свих Срба у Турској. Он је био дубоко убеђен, да за тако велики задатак, као што је уништење турске власти у Европи, није довољна снага саме Србије, чак ни целога српског народа, него да је за његово извршење потребан заједнички рад свих балканских народа. Стога је он радио на томе, да начини на широкој основи коалицију свих балканских држава и народа против Турске.

У том погледу у првом је реду долазила у питање Црна Гора. Преговори с њоме довели су наравно до повољног резултата. Исто су тако довели до формалног уговора о савезу против Турске и преговори са Грчком и Румунијом. Осим рада у том правцу, кнез Михаило је имао и врло живих веза са бугарским првацима у Турској и, особито, са бугарским

емигрантима у Србији и у Румунији. И са њима је начињен формалан уговор о акцији против Турске и о организацији будуће заједничке државе, којој је требало да стоји на челу кнез Михаило.

По себи се разуме, да је најача акција у томе правцу вођена у српским областима, које су још биле под Турцима, особито у Босни и Херцеговини. Тамо је била извршена национална револуционарна организација на врло широкој основи и у свима подробностима. Све је било спремно и уређено за једну велику акцију.

Али и ако је рад кнеза Михаила у главном највише био управљен на акцију против Турске и на организацију те акције, ипак тај рад није апсорбовао сву његову пажњу и сву његову снагу. Он је радио врле интензивно и на другој страни, у покрајинама које су биле под Аустријом, међу Србима и Хрватима. Рад његов у томе правцу није познат у свима подробностима, и о већем делу тога рада неће се никада ни сазнати све што је потребно за потпуно разумевање свих догађаја, јер су многи преговори вођени усмено, а многа су писма, акта и документи о томе раду пропали, или су намерно уништени. Али се ипак толико зна и толико је извесно, да је кнез Михаило имао врло живих веза са многим виђеним представницима хрватског народа, особито са најмаркантнијим представником српско-хрватског и југословенског јединства, Јосипом Штросмајером.

Еволуција хрватског национализма ушла је била у то доба у нову фазу. И ако су се Хрвати крајем XVIII века, из страха од реакције, бацили својевољно у наручје Мађарима, ипак су се они већ у то доба, а доцније све свесније и све јаче, врло енергично опирали насилном провођењу мађарске шовинистичке политике. И ако су их и после тешке прилике гониле да се поново враћају политици добрих односа са Мађарима, они су ипак, особито од илирског покрета, све више и све јаче истицали своју националну индивидуалност, своје државно право и своје захтеве, да државна и национална права хрватскога народа буду респектована и да се народни

језик свуда заведе. Те тежње, као што је речено, довеле су напоследку Хрвате 1848 год. у крвав сукоб са Мађарима.

За време реакције (1850—1860 год.), старе су ране биле заборављене, и Хрвати су, као и Срби, заједно са Мађарима водили борбу против бечких централистичких тежњи. Кад је та борба била крунисана успехом, Хрвати су, као и Срби, с правом очекивали, да не Мађари показати и сада, када је требало приводити у дело идеју о слободи, за коју су се заједно борили против аустриске владе, исту добру вољу да даду пуну слободу и другима, какву се показивали за време борбе против заједничког непријатеља.

Међутим, Мађари су, чим су добили оно за чим су тежили и за што су се борили, јасно показали, да нису вољни да и онда, када је борба успешно завршена, буду лојални савезници.

Нова политика Мађара према Србима и Хрватима није одмах јасно избила на површину, и ново, непријатељско расположење нису показивали одмах сви меродавни фактори у Мађарској. Стога је код Срба и Хрвата, од 1860 год. па на даље, тек постепено освајало уверење, да Мађари нису вољни да испуне оно, што су за време заједничке борбе против бечког апсолутизма обећавали. Први знаци, који су наговештавали промену мишљења код Мађара и промену њиховог држања према Србима, датирају већ из 1860 и 1861 год. Али се код Срба и Хрвата у то доба сматрало, да су то ситне несугласице, које изазивају немеродавни фактори или занесењаци и интриге бечке владе, а да праве воће и представници мађарског народа друкче мисле, и да они никада неће дозволити да се учини ма каква неправда мађарским савезницима у борби против Аустрије, Србима и Хрватима. Стога је на благовештенском црквеном сабору 1861 год. народна странка, са Светозаром Милетићем на челу, била за слогу и заједнички рад са Мађарима.

Мађари су у то доба још увек били врло предусретљиви према Србима и Хрватима, и било је доста прилика, у којима су они још истицали своје

симпатије и изјављивали солидарност са Србима и Хрватима. Али што се ближе ишло дефинитивном решењу питања о односима у држави и о уређењу монархије, и што је више било изгледа да ће Мађари победити и добити утицајни положај у монархији, тим је јасније бивало, да ће они свој нови положај употребити само за себе и у своју корист, а против досадашњих својих савезника. Тако се постепено спремао прелом, који је са пуном снагом избио на површину кад је створена двојна монархија (1867 год.), где су у угарској половини Мађари дошли до свемоћног утицаја, а Срби у Угарској и Хрватска предани њима на милост и немилост.

Хрвати су међутим, чим је враћена уставност и чим је почео нов уставни живот, добро схватили свој нови положај и свој задатак. Док су Срби на благовештенском сабору 1861 год. играли улогу простог оруђа у рукама бечке владе, којом је требало застрашити Мађаре, дотле су Хрвати на чувеном свом сабору исте године донели врло важне закључке о територијалној целокупности хрватских земаља. Ти су закључци ускоро и потврђени, и ако после нису имали никаквог практичног значаја. Исти тај хрватски сабор донео је и врло важан закључак о Србима и положају српског народа у Хрватској. Тај је закључак утврдио заједницу и слогу Срба и Хрвата. Али је већ у то доба било доста појава, који су изазивали несугласице између Срба и Хрвата. Ти су се зачетци доцније, делом самим развитком прилика и догађаја, а делом вештачки одржавани и појачавани са стране, развили, узели велике размере и изазвали прелом. Међутим у ово доба, у почетку уставног живота, односи између Срба и Хрвата били су у главном још добри, искрени и интимни.

Томе је много допринела и нова културно-политичка струја у Хрватској, која се у то доба јавила, и којој су одмах приступили најбољи хрватски духови. Ма колико да се видало и осећало, да је илирски покрет имао великог успеха и да је идеја илиризма захватила шире масе, ипак се све више увиђало, да се под том страном и изумрлом туђом фирмом неће моћи

постићи оно, што се у почетку смерало. Пре свега, илиризам је већ био и сувише маркиран и компромитован, те меродавни фактори, који су сада били вољни да чине народима у монархији извесне концесије, нису били расположени да раде са организацијом и странком, која је важила за револуционарну. Осим тога, шира Маса, а интелигенција још мање, није никако могла да се загреје за туђе, илирско име.

Ново доба и нови задатци тражили су и ново име. Али је у хрватском друштву у то доба идеја о већој заједници још увек била тако јака, да се и овога пута није за фирму узело национално хрватско име, него име југословенско, као колективни назив, у првом реду за Србе, Хрвате и Словенце, па за тим и за Бугаре.

Међутим је тај назив био, како изгледа, још више идеолошки, још више доктринаран, него илирско име, и према томе још је мање био популаран у ширим слојевима, и још је мање продро у шире масе. Осим тога, ни југословенско име, као и илирско, нису хтели примити Словенци, Срби још мање, а Бугари поготову.

Стога је југословенско име, у оном смислу и правцу у коме је засновано, било осуђено на смрт. Оно је, ван круга његових зачетника, било прихваћено од врло малог броја и уског кола људи, и остало је стално скучено и ограничено. Национална су имена у то доба била већ толико јака, да их је вештачким путем, одозго, тешко било потиснути и заменити другим.

Ипак је југословенска акција била необично важна у сваком погледу, особито у питању српско-хрватске заједнице, јер је на челу тога покрета стајао велики и искрени пријатељ народног јединства, бискуп Штросмајер. Он је, и по своме положају, а још много више по свом необичном таленту, по својој енергији и дубини убеђења, био као створен да буде на челу једног идејног покрета, као што је био југословенски покрет шездесетих година прошлога века.

Тај покрет, који је, по дубоком убеђењу, једнаком љубављу обухватао све јужне Словене, у првом реду наравно Хрвате и Србе, утицао је врло јако на развитак идеје о заједници Срба и Хрвата. И ако је југословенски покрет био више идеолошки, а људи, који су га водили научници и теоретичари, те је према томе у шире масе слабо могао продрети, ипак је он имао и практички врло великих и знатних резултата, особито због тога, што је стајао у вези са српским покретом и ослањао се на њега и на рад кнеза Михаила.

Србија је после дугих преговора 1867 г. добила на послетку мирним путем од Турске градове. Са разлогом се могло сматрати, да је то велики успех. Али је кнез Михаило био далеко од тога да се тим успехом задовољи. Он није мислио никако да је тиме постигао свој циљ, и почео је после тога још живље радити на остварењу својих планова. Он је радио у првом реду на што већој еманципацији српске државе од Турске и на потпуном њеном ослобођењу, а у исти мах и на спремању акције у великом стилу за ослобођење свих хришћанских области, које су још биле под Турцима. Али се њему у далекој перспективи будућности указивало већ и спајање свих Срба и Хрвата у једну велику државу. Та идеја политичког уједињење свих Срба и Хрвата била је међутим у тај мах особито јака и интензивна и изражена је сасвим јасно у раду српске омладине у Војводини.

Хрвати су с правом сматрали, да треба у својој држави да добију што шире слободе и да буду што независнији од Угарске и од Мађара. Због те њихове тежње постајали су односи између њих и Мађара све нејаснији и све затегнутији. Требало је да сабор 1865 год. уреди те мађарско-хрватске односе, али се у том није успело, а расцеп између Хрвата и Мађара бивао је све већи. Мађари су ипак још оклевали да дефинитивно прекину ствар, с једне стране стога, што они у тај мах нису још били у Бечу тако свемоћни да изведу све што хоће, а друго и због тога, што ситуација још увек није била јасна, па су Мађари мислили да им Хрвати евентуално још могу требати.

Мађари су у то доба добро знали и тачно осећали, да не убрзо наступити крупни догађаји и велике промене, да не се ускоро решавати питање о превласти у Немачкој, па су чекали да спољњи догађаји реше и њихово питање и њихов положај. Стога су лето 1866 год. одуговлачили преговоре са Хрватима. Те је преговоре заиста и прекинуо аустриско-пруски рат. После рата, којим је Аустрија изгубила своје покрајине у Италији и била дефинитивно истиснута из Немачке, капитулирао је Беч сасвим пред Мађарима. Одмах после рата почети су преговори између Мађара и бечког двора, и они су повољно завршени. Као резултат тих преговора и погодбе између бечког двора и Мађара основана је (1867 год) двојна монархија, Аустро-Угарска, По погодби између Мађара и бечкога двора, предани су Срби и Хрвати на милост и немилост Мађарима.

О Србима се том приликом није никако водило рачуна; крајеви који су требали да сачињавају српску Војводину, дати су просто Угарској и постали су мађарске жупаније. Бојени се да Срби у Угарској не буду противни новом стању ствари, Мађари су преко кнеза Михаила покушали да утичу на њих, да прихвате дуализам. Да би се ипак нешто учинило и народностима у Угарској, специјално Србима, мађарски сабор донео је познати закон, којим се народностима у Угарској дају нека права и повластице, да им послуже за заштиту народности и да им гарантују слободан просветни и културни развитак. Али је тај закон, који у осталом, по признању самих Мађара, није никада вршен, поништен множином других закона, који су доцније донети, а који су учинили илузорним и немогућим закон о народностима, све кад би и било добре воље да се он врши.

Са Хрватима су Мађари, на изглед, боље поступили, но са Србима. Позната је изрека творца мађарске погодбе са Аустријом и дуалистичке монархије, Фрање Деака, да Хрватима даје чист лист хартије, да испишу своје захтеве. Гест је био леп и отмен, али је на жалост био само гест, јер су Мађари, одмах после своје погодбе са бечким двором, израдили законски пројекат о

односу између Угарске и Хрватске, по коме је Хрватска морала постати потпуно подчињена Угарској, јер јој тим законом није била загарантована скоро никаква слобода и скоро никаква самосталност.

У Хрватској је наравно цео народ устао против такве погодбе и таквих услова. Како су се Мађари са разлогом бојали, да Хрватска неће примити Нагодбу о међусобним односима, како су је они спремили и начинили, именован је за хрватског бана Левин Раух, са задатком, да изврши изборе тако, да добије већину, која ће Нагодбу примити. Бан Раух је онда са беспримерним насиљем и бруталношћу извршио изборе, на којима су добили већину они, који су били вољни да прихвате оно, што су Мађари Хрватима давали (1868 год.).

Тако је незаконито изабрани хрватски сабор примио Нагодбу (пошто је у њој још накнадно фалсификован, после краљевог потписа, члан о Реци), по којој је остављено и сувише маха утицају и могућности за насиље Мађара у Хрватској. Народ у Хрватској није примио и признао Нагодбу; он је протествовао и против саме Нагодбе и против начина, на који је она примљена. Али су ти протести, као што је природно, бивали све слабији, опозиција је све више малаксавала, а реални политичари су све више долазили до уверења, да је Нагодба један факт, са којим мора рачунати сваки онај, који хоће да ради. Тако су временом готово све странке у Хрватској признале Нагодбу.

Ма да су одредбе Нагодбе биле неповољне за Хрватску, Мађарима је изгледало, да је за Хрвате много и оно, што им оваква Нагодба даје, па су од првога дана радили против Нагодбе и стално све више вређали и рушили све основне и важније одредбе њене.

Борба Хрвата против Угарске, која је у почетку имала облик борбе против Нагодбе, добијала је све више облик борбе против Мађара, на основу Нагодбе. У то доба, када је створена Нагодба и када је она силом наметнута

Хрватској, почеле су се јављати у јачој мери и несугласице између Срба и Хрвата, које ће доцније бивати све јаче и све чешће.

У то доба, када у хапсбуршкој монархији почиње нов живот, у коме се јављају нове организације, нове оријентације и нови правци рада, десила се и у Србији велика промена, која је, заједно и напоредо са новим стањем ствари у Аустрији, за дуги низ година рђаво утицала на развитак српског и хрватског националног живота.

У то доба убијен је кнез Михаило, најважнији радник на југословенској заједници (1868 год.). Доласком на управу регенства настала је промена у раду и акцији српске државе. Правац рада кнеза Михаила био је делом напуштен, делом промењен; место великих спољњих питања на први су план дошла важна унутрашња питања. Традиције кнеза Михаила и његове везе добрим делом су напуштене; место о уједињењу Српства, сада се почиње више говорити о уставу, о унутрашњим слободама и уставним питањима. Цео живот и ред идеја ушао је у други колосек, хоризонт се смањио, идеали су постали ужи.

Ипак је промена била и сувише нагла, да би се од једном и сасвим могло уништити све оно, што је стечено дугим и интензивним радом целог оног одушевљеног кола људи, које је створило и водило омладински покрет.

Тако је, при свем том што су после смрти кнеза Михаила унутрашња питања у Србији истакнута на први план, национална тежња још увек била доста јака. Стога је устанак Срба у Херцеговини (1875 год.) изазвао у Србији јако интересовање и жив покрет. Тај покрет је напослетку довео до српско-турског рата (1876 год.), који је завршио српским неуспехом.

Када је, ускоро после тога, ушла у рат против Турске, за ослобођење Бугара, Русија, заратила је и Србија поново на Турску. На берлинском конгресу, којим је за тај мах завршена балканска криза, добиле су Србија и Црна Гора независност и незнатно територијално проширење, а Аустро-Угарској је дат мандат да окупира Босну и Херцеговину. Србија је на тај начин не само

изгубила ове две српске покрајине, него је и њеној самосталности и егзистенцији заgroжено, јер је Аустро-Угарска, која је ратом 1866 год. дефинитивно истиснута и из Италије и из Немачке, сада била упућена - на Балкан, да ту задовољи своје експанзивне тежње. Да би Аустро-Угарској остао отворен што шири појас за пролаз у Вардарску долину и на Солун, Србија је на берлинском конгресу одвојена од Црне Горе и потиснута даље на исток. Сматрало се, и ако прећутно, да је од сада Бугарска у руској, а Србија у аустриској сфери интереса.

Према такој ситуацији на Балканском Полуострву, Аустро-Угарској је сада било потребно, да Србија буде што слабија, да њен отпор буде немогућ, или бар што мањи, кад Аустрији затреба, било да узме саму Србију, било да кроз Санџак пође у Вардарску долину и ка Солуну. Али је Аустро-Угарској било потребно да Србија буде слаба и растројена можда још више због тога, да она не буде привлачна снага за Србе у монархији и у окупираним покрајинама. Стога је аустро-угарска дипломатија од тога доба радила систематски на томе, да одврати пажњу Србије од окупираних провинција тиме, што ће све њене аспирације упутити на другу страну. Али је она још више радила на томе, да Србија буде унутра разривена и што слабија, те да буде неспособна ма за какву акцију, а уједно и слаба привлачна снага за остале српске земље.

Као згодно оруђе за рад у томе правцу послужио је Аустрији краљ Милан. Краљ Милан је био разочаран и огорчен на Русију, што је у сан-стефанском миру створила Велику Бугарску, у коју су били ушли и многи чисто српски крајеви. Он је онда страховао, да ће Русија и даље водити бугарофилску политику на Балканском Полуострву и да ће и даље радити на томе, да се сан-стефански мир кад-тад и оствари. Краљ Милан је видео, да је берлинским уговором уништена могућност за остварење Србијиних аспирација, па је мислио да је Србија сада упућена у сферу аустриских интереса. Краљ Милан је, разочаран у Русију, мислио да мора доћи под

непосредни аустриски утицај и да је у опасности од аустриског завојевања. Он је страховао да ће Русија, пошто је Бугарска остала у сфери њених интереса, увек помагати Бугарску и њене аспирације на рачун Србије. Стога је он сматрао да треба извести нову оријентацију Србијине политике и наклонити се на Аустро-Угарску, да се на тај начин избегне опасност, која је сада Србији са две стране претила.

Али је берлински конгрес, осим тога, врло рђаво утицао и на национални живог српског и хрватског народа. И ако је идеја о јединству и слози српског и хрватског народа била, особито од заједничке акције 1848 год., врло јака и жива, ипак су се после тога, особито од почетка новог уставног живота (1861 год.), све више и све чешће јављали знаци неспоразума.

Пробуђена национална свест изазвала је, као што је то природно, особито код малих народа, велике претензије и шовинистичке тенденције.

Код Хрвата је већ и пре, одмах после покрета 1848 год., било људи, који су сматрали, да су Срби такмаци и најопаснији противници Хрвата, и да се интереси српског и хрватског народа не могу довести у склад. Ма да је све оно што је било најбоље и у српском и у хрватском народу, имало увек противно уверење, ипак су се ти крајњи и искључиви елементи, самим развитком догађаја и прилика, а подржавани и помагани из Беча и Пеште, не само одржавали, него су чак и напредовали и јачали.

Противност погледа, тенденција и аспирација код Срба и Хрвата истакнута је и појачана особито тиме, што је српски црквени сабор 1861 год. тражио, по инструкцијама из Беча, да би заплашио Мађаре, да се обнови српска Војводина, у коју је требало да уђе и Срем, који су Хрвати сматрали за део Хрватске. Онда су у Хрватској почели све више избијати гласови против Срба и почела је јачати струја, која је хтела борбу са Србима.

Али су званични и прави представници српског и хрватског народа, и на сабору 1861 и на саборима 1865 и 1867 год., чинили велике манифестације за јединство и слогу Срба и Хрвата. Та је слога била још појачана и боље

утврђена, када је требало водити борбу против наметнуте Нагодбе. Али је у то доба државна власт почела систематски радити да Србе и Хрвате раздвоји и да их упути у борбу једне против других, да би спречила њихово јединство, које је увек морало представљати извесну снагу, и према томе је било опасно по државне интересе. Рад државне власти у томе правцу имао је успеха. Да би се појачали шовинистички и антисрпски елементи код Хрвата, почело је под баном Иваном Мажуранићем (који је прозван „народним баном“) 1873 год. систематски енергично гоњење Срба у Троједници, да би се још више заостриле противности и отворио јаз између Срба и Хрвата.

Кад је Аустро-Угарска, по мандату берлинског конгреса, окупирала Босну и Херцеговину, створене су још повољније прилике за рад на раздору, и подвојености код Срба и Хрвата. У Босни и Херцеговини био је до окупације српски елеменат преобладајући. Он је водио ратове против Турака и борбу за ослобођење, он је давао тип овим покрајинама. Стога се Аустро-Угарска после окупације највише бојала Срба, јер су они показивали највише животне и отпорне снаге, имали су највише интелигенције и највише националне свести. Осим тога аустро-угарски државници су знали, да Срби у окупираним покрајинама могу потражити и наћи потпору и ослонац у две своје слободне националне државе, у Србији и у Црној Гори. Стога су у Аустрији одмах од почетка били уверени, да је српски елеменат у Босни и Херцеговини опасан по државне интересе, па су, чим је аустриска војска окупирала Босну и Херцеговину, стали потискивати и гонити Србе, на све начине и свима средствима.

Међутим је требало имати некога, на кога ће се државна власт у борби против Срба ослонити, и кога ће на рачун Срба протезирати и помагати. Природно је да су то могли бити само Хрвати. Њима је већ доста давно указивано на Босну, као на земљу, којом ће бити задовољене њихове националне аспирације. Многи Хрвати били су задовољни тим обећањем и

изгледима на велике добитке, користи и освојења на тој страни. Многе од Хрвата није, како изгледа, ни мало бунио факт, да Аустрија за тако дуго време није хтела спојити са Хрватском Далмацију, коју је она имала у својој власти, ма да су то давно и стално тражили и Далматинци и Хрвати.

Ни окупиране земље нису наравно спојене са Хрватском, као што је то било обећавано, али је тамо одмах почело систематско потискивање Српства, а протежирање Хрватства.

На питању око тога, чија је Босна и коме треба да припадне, дошло је онда до распре, борбе и раздора међу Србима и Хрватима, прво у Босни, па у Хрватској, па свуда. Почело се, као обично, са академским и новинарским чланцима, па се прешло на рекриминације и оптужбе, а завршило се са грдњама, тучама и потпуним расцепом. И у том су погледу, као и у многим другом, особито црне биле за Србе и Хрвате две деценије од 1883 до 1903 године.

Тих двадесет година могу се назвати црним периодом нове српске и хрватске историје. То је доба назатка у сваком погледу, доба пропадања и умирања.

У Троједници у то доба влада Куенов, у Босни и Херцеговини Калајев режим, у Србији је то време владе краља Милана и краља Александра, код Срба у Угарској то је доба најстрасније и најжучније страначке и личне борбе. То је време не само гадне међусобне борбе, него и доба омразе и са Бугарима и са Хрватима, доба у коме је српски народ био изгубио сваки углед и поштовање у целом свету ...

У Србији су после берлинског конгреса почеле страначке распре и борбе. Одмах у почетку дошао је краљ Милан у сукоб са радикалном странком, која је имала велику већину у народу. Настала је дуга и огорчена борба, која је настављена и под краљем Александром, после абдикације краља Милана (1889 год.). У тој је борби долазило до устанака и до крви, до атентата и преких судова, до октроисања и укидања устава, до државних удара и

разних непријатних сцена и скандала. Брига око унутрашњих питања, борба за устав и уставне слободе, или управо борба за слободу у опште, крвава дуга и мучна борба демократских начела са владалачком самовољом, обузела је била у то доба све духове и све снаге, и заузела цео народни и државни живот и сву пажњу. То је било доба када се на велике националне проблеме није мислило, често чак није ни смело мислити.

Због тако несређених унутрашњих питања, и због рђавих спољњих прилика и неуспеха, осећало се у Србији велико врење и силно незадовољство.

Интелигенција је била незадовољна, што се троши толика снага и губи толико време у борби око унутрашњих питања, кад треба решавати велика национална и државна питања. То је био један од најважнијих мотива у маси оних, који су изазвали катастрофу 29 маја 1903 год. Будућност је показала, да је тај крвави догађај био једна историска потреба, једно нужно зло, каквих је много у историји држава и народа...

Код Срба у Угарској у исто се доба (1883—1903 год.) воде огорчене и страсне личне борбе између две фракције Милетићева народне странке, и борба народних странака против јерархије, којој је на челу стајао од мађарске владе насилно и незаконито именовани карловачки патријарх Герман Анђелић, а затим патријарх Георгије Бранковић. Међусобна страначка борба и борба против јерархије заузела је била целокупну пажњу јавнога мњења код Срба у Угарској. Старија је генерација, заморена борбом, а разочарана неуспесима на све стране, постала пасивна и апатична, млађа је поставила себи нове проблеме, али уске, скучене, локалне, личне.

Хоризонт се био сузио, интерес опао. Реалност је гонила многе у практичан живот, без интереса за јавност и народне потребе.

Тако је код Срба у Угарској, где је за време омладинског покрета рађено са онолико много воље, одушевљења и издржљивости на народним пословима, где је са ретком ватром и интуицијом сновано и рађено на политичком уједињењу не само целог српског народа, него и свих Срба и Хрвата, — у

осамдесетим и деветдесетим годинама XIX века, настала општа малодушност, апатија и цинизам. Српство у Угарској, где је био зачетак великог националног покрета и одушевљења и центар културне и животне снаге српскога народа, пало је у то доба у дубок летаргичан сан.

У Хрватској је, после насилно изгласане Нагодбе, незадовољство у народу било врло велико; долазило је до немира и крвавих сукоба, и јавно се мњење све више окретало против Мађара. Стога је угарска влада послала у Хрватску за бана грофа Куена (1883 год.) са задатком, да уништи опозицију у Хрватској и да умири Хрвате. За рад у томе правцу дала му је угарска влада потпуно одрешене руке, да ради шта и како нађе за добро.

Гроф Куен је свој задатак добро схватио и још боље извео. Вешто и окретно, са бруталним насиљем или са великим уступцима, са положајима и концесијама, са претњама или ласкањем, употребљавајући непрестано једне против других, и народе и сталеже и странке, он је систематски ломио и људе и странке, и постизавао је на тај начин оно што је њему било потребно. Његов је систем прожео, растворио и корумпирао цео политички, јавни и друштвени живот у Хрватској. Изгубљена је била свест о достојанству и осећај морала, цело је друштво било утонуло у једну гадну загушљиву атмосферу, у којој се више није ништа чуло, ништа видело, ништа осећало.

Али је Куенов режим најгоре утицао на национални живот у Троједници, и на међусобне односе Срба и Хрвата. Пошто су у Троједници најважнији и најачи елеменат Хрвати, требало је, по његовом уверењу, прво њих сломити. Као помагач у томе послу требало је да му послуже Срби. Срби су били слабији елеменат у Хрватској, али помогнути од државне власти, они су постајали важан фактор, који се згодно могао употребити против Хрвата. Материјала са спорове између Срба и Хрвата и распри међу њима било је у то доба већ врло много, електрике је било накупљено и сувише, тако да није требало ни много труда, ни много вештине и времена, па да дође до

потпуног расцепа. Борба због Босне и око Босне била је у јеку. Хрвати су стално и систематски заваравани надом и обећањем, да ће Босна бити дата Хрватској. Распра око Босне повела је онда за собом и друга питања и рекриминације. Борба је постепено бивала све жучнија, захватала је све шире слојеве и узимала је све веће размере. Та је борба онда стално помагана од власти и са врхова државне управе; државна је власт у тој борби узимала активна учешћа и руководила је. Она је с једне стране протезира Србе, помагала и остваривала њихове захтеве и тежње, а с друге стране помагала је у исти мах на хрватској страни екстремне елементе, који су имали задатак, да драже хрватско јавно мњење против Срба, што се овима сувише попушта и сувише даје. Услед таког држања и рада државних фактора, хватала је маха све већа заоштреност између Срба и Хрвата. Борба је у првом реду и у први мах вођена на обе стране само од екстремних и најекстремнијих елемената, али је свађа и омраза постепено хватала све шире слојеве и захватила је временом и најумереније елементе.

Истина, било је и у то доба, и на једној и на другој страни, доста светлих умова и родољуба ширих погледа, који су стално доказивали, да су Срби и Хрвати један народ, да је та завада и борба међу синовима истог народа, око ситних и безначајних питања, бесмислена, да су интереси српског и хрватског народа идентични, и да ће се они кад-тад морати погодити и наћи на сложном раду у истом правцу. Али то су били само светли изузетци, на чије се речи у то доба слабо ко обазирао. У ствари је у то доба аустриска и угарска државна политика славила свој највећи триумф: Срби и Хрвати били су крвно завађени међу собом.

Исти метод за међусобну заваду и за сузбијање јачег елемента, какав је употребљаван у Хрватској, употребљавала је у исти мах аустриска политика и у Босни. Оно исто што је радио у Троједници бан Куен, радио је у Босни и Херцеговини В. Калај, — само у обратном правцу. У Троједници је Куен помагао Србе на рачун Хрвата, у Босни је Калај у исти мах стварао и

протежирао Хрвате на рачун Срба. Резултати су били одлични: и у једној и у другој покрајини елеменат, који је чинио већину, сузбијан је и на тај начин слабљен, а посејано је семе крвног раздора на обе стране. То семе раздора пренето је онда и у крајеве, где Срби и Хрвати нису били у непосредном додиру, где дакле није било никаква материјала чак ни за личну и локалну борбу, — у Угарску и у Србију. Једино је у Далмацији та борбе увек била знатно мање заоштрена, мање лична и мање жучна; тамо је увек међу интелигенцијом с обе стране већина проповедала слогу и радила на јединству.

Тако две десетине година после берлинског конгреса показују свуда, у сваком погледу и у свима правцима, у националном животу Срба и Хрвата пасиван биланс. Крвна завада између Срба и Хрвата убила је била готово сваки осећај за заједницу и јединство, чак и у ширим народним масама. Држава је радила систематски на томе, да ту заваду одржи и појача, а уз то је Босну, Далмацију и Хрватску и економски са планом слабила и експлоатисала, упропашћујући, у првом реду економски и финансиски, Србе и Хрвате. У Угарској су славиле оргије бесомучне страначке распре, а у Србији је сву пажњу и сав рад била апсорбовала унутрашња борба за слободу и борба између народа и династије. Интереса за дубље концепције, за шире погледа и за велика национална питања било је нестало готово сасвим, свуда су овладали ситничарски погледи и уски, лични и локални, интереси.

XIII

Борба за ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца

Аустриски су државници од првих година XX века све више утврђивали своје уверење, да је Србија опасна по живот и опстанак Аустро-Угарске. Због тога су предузимане од стране аустро-угарских влада у току прве

десетине XX века многе репресивне мере против Србије и српскога народа у хапсбуршкој монархији. Велеиздајничке парнице, економски и финансиски притисак, и, на послетку, проглас анексије Босне и Херцеговине, биле су мере сигурности, које су аустриски државници мислили да морају предузети, да би се одбранили и обезбедили од великог и силног таласа националне идеје, који је бивао све бујнији и све јачи. Али акција против јачања националне идеје у самој држави и против Србије, као представника и носиоца те идеје, изазвала је обратне резултате од оних, које су аустро-угарске владе хтеле да узведу својим репресивним мерама у земљи против Срба и споља против Србије. После сваке такве акције расло је огорчење Срба у Аустро-Угарској и мржња против државе, према којој су они лојално испуњавали све тешке обавезе, а која их је, при свем том, немилице гонила, само за то, што нису били вољни да напусте своју народност и да се претопе у владајућа племена, Немце и Мађаре. У Србији су све акције, које су од почетка XX века биле предузимане против Срба у Аустро-Угарској и против саме Србије, утврђивале народ у уверењу, да Аустро-Угарска ради са планом на томе, да уништи Србију и српски народ. Инстинктивно се онда у Србији јавила тежња за самоодбраном. Народ је у Србији све више увиђао да Аустро-Угарска прети животу и опстанку српског народа, у првом реду слободи српске краљевине. Јасно је било, да се слобода и самосталност Србије не може одржати, ако она остане у приликама и у положају у коме се тада налазила. Она је, пре свега, морала постати економски независна, да би могла постати јака и способна за борбу, у којој ће требати бранити живот и опстанак. Економска независност Србије није се међутим могла извести, нити се егзистенција њена могла обезбедити без ослобођења оних Срба, који су били у ропству, у Турској и у Аустро-Угарској.

На тај начин је борба за опстанак, свој и својих санародника у Турској и Аустро-Угарској, нагнала Србију, да у свој програм унесе ослобођење Срба у Турској и у хапсбуршкој монархији.

Србија у томе погледу није имала шта да бира. Она је или морала ослободити Србе у Турској и у Аустро-Угарској, и начинити са њима једну велику државу, која ће моћи обезбедити и њој и целом српском народу слободан живот и културни и економски развитак, — или је морала бити спремна на то, да само животи, остављена на милост и немилост својим моћним суседима, докле њима не затреба да униште и последње остатке њеног живота.

Природан инстинкт за живот и самоодржање гонио је Србију да не дозволи да до тога дође без борбе и без отпора. Али је, сем тога инстинкта, и морална дужност према брави, која су била у ропству, која су тражили од Србије да их спасе и сву наду и уздање полагали у њу, гонила Србију да узме на себе велику дужност одбране и ослобођења свих Срба.

Тако је, због супротних идеја и сукоба погледа и интереса, морало доћи до конфликта. Турска је хтела да уништи Србе у својој држави, да се осигура од Србије и њених претензија, Аустро-Угарска је хтела да уништи Србију, да она не би привукла себи Србе. у хапсбуршкој монархији и тиме растројила монархију. Србија је стога морала предузети мере за своју самоодбрану, а те мере упућивале су је, уз друге етичке и моралне разлоге, на ослобођење свих Срба у Турској и у Аустро-Угарској.

Али су у том погледу настале и друге компликације. Немачка је била вољна и обавезна да помаже агресивну политику Аустро-Угарске због својих потреба и интереса на истоку. Русија је, из истих разлога, потпомагала Србију. Италија је могла доћи у сукоб са Аустро-Угарском због њених агресивних намера против Србије и на Балкану, а Енглеска са Немачком због њеног агресивног држања у опште. Сем тога, интереси Србије и

Бугарске били су тако у противности, да их је немогуће било довести у склад.

За Аустро-Угарску настајале су компликације и отуда што се, напореда са јачањем националне свести Срба у монархији, јавило и необично јачање националне свести код Хрвата и тежња за јединством са Србима. Тој акцији за јединство придружили су се одмах са младићким одушевљењем и Словенци, који су били још у горем и тежем положају него Срби и Хрвати, а који су увек свој спас гледали у њима и у њиховој слози.

Стога су се од почетка XX века све прилике стицале тако, да је српско питање и питање ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца морало бити постављено. Постављено једном, оно је морало бити решено, а решење његово, пошто је оно могло бити изведено само слабљењем Турске и Аустро-Угарске и одузимањем од њих српских, хрватских и словеначких покрајина, морало је изазвати велике и тешке кризе.

Почетком XX века настаје велики обрт у националном животу Срба и Хрвата. Већ и за оних двадесет година (1883—1903), када је национални живот и рад на народним стварима био готово сасвим престао, када је готово сасвим овладала скепса, малодушност и неверица, било је доста знакова, који су показивали, да није утрнуо баш сваки осећај за велика народна питања, и да има још живота под пепелом. И у то доба је још увек било, покрај свих криза, зала и невоља, људи, који су веровали у снагу и у будућност српскога народа, и који су имали уверење, да не се Срби и Хрвати ипак морати сложити и да ће се нани на заједничком раду и послу. Покрет и промена на боље у том правцу почела се осећати већ последњих година XIX века. У то је доба (1897 год.) у Троједници једна група младих људи кренула озбиљну акцију за јединство и заједнички рад Срба и Хрвата. Та је акција била замишљена на врло широкој основи и реалније заснована, но сви ранији покушаји у томе правцу. Идеје те групе људи створиле су

речку и задарску резолуцију. Задарска је резолуција темељ и основица модерне српско-хрватске заједнице, и зачетак српско-хрватског јединства. У исти мах се и у Србији почео јављати национализам у новом, модерном облику. Пун, интензиван национални рад у Србији почео је међутим тек од 1903 год., од доласка на престо краља Петра I, када су једним махом била решена сва унутрашња питања, када је у земљи завладала потпуна слобода и парламентаризам, и када је демократизам сасвим прожео цело српско друштво.

У то доба почиње необично интензиван национални рад у свима правцима у целом српском и хрватском народу. Свуда се осећа јако врење и покрет се јавља на врло широкој основи; он обухвата све јужне Словене, и Србе и Хрвате и Словенце и Бугаре.

Заједнички рад са Бугарима био је јако отежан због спора око Македоније, али са Хрватима је брзо постигнуто јединство, потпуно, дубоко, искрено. То се јединство у то доба стално и свуда истицало и изазивало је велике енунцијације братства. Београд је постао средиште целог тог великог националног покрета. На Београд су биле упрте очи свих народних радника у свима покрајинама српског, хрватског и словеначког народа; ту је био нерв целог покрета и рада.

У Аустро-Угарској се убрзо уочио и оценио тај снажни идејни покрет, који је био захватио све духове у свима српским и хрватским земљама.

Меродавни фактори у Аустро-Угарској са разлогом су стрепили од те акције и од српско-хрватске слоге и заједнице. Они су стога одмах почели предузимати репресивне мере против целог тога покрета и против виђенијих представника српско-хрватске заједнице. Пошто ситне интриге и мале репресалије нису показале жељене резултате и успехе, приступило се енергичнијим мерама.

Услед снажног националног рада и полета у Србији, који је био појачан успешно вођеним царинским ратом Србије са аустро-угарском монархијом,

постала је Србија још јачом и снажнијом привлачном снагом за све Србе и Хрвате. Србија је сада била народни Пијемонат; у њу су биле упрте очи свих родољуба, у толико више, у колико су унутрашње прилике у Аустро-Угарској бивале све теже и све несносније. У Аустро-Угарској су меродавни фактори све више увиђали, да су слога и тежње Срба и Хрвата за јединством опасне по монархију. Та је опасност морала у тај мах изгледати тим вена, што су сви народи у држави били врло незадовољни, не само због тежње за превлашћу Немаца у Аустрији, а још више Мађара у Угарској, него још знатно више због све тежих финансиских и економских прилика у монархији. Завладао је оправдан страх, да ће то незадовољство појачати тежње за заједницом са слободном српском државом.

Стога су у тај мах предузимане енергичне репресивне мере против српских и хрватских националних радника у свима покрајинама у монархији, особито у Босни и у Троједници. У низу тих мера, које су требале да послуже сузбијању и слабљењу српске национале идеје, био је и проглас анексије Босне и Херцеговине, у септембру 1908 године.

О анексији се већ доста давно говорило. Било је јасно, да се у Аустрији систематски сабира материјал, који ће послужити за мотивацију анексије; знало се, да навршених тридесет година од окупације и проглас устава и парламентаризма у Турској могу дати врло згодан повод и разлог Аустро-Угарској да прогласи анексију окупираних земаља. Па ипак је проглас анексије Босне и Херцеговине изазвао силно узбуђење у целом народу, особито у Србији и у Црној Гори. Велико узбуђење добило је том приликом израза у бурним енунцијацима патриотизма и огорчења. То је довело до врло затегнутих односа између Србије и Аустро-Угарске.

Када је Русија, која се била заузела за Србију, под притиском Немачке, морала попустити и признати анексију Босне и Херцеговине, била је и Србија принуђена да даде изјаву и обећање о ренунцијацији на своје аспирације и претензије.

Али народни организам, који је имао много животне снаге, и који је ту животну снагу показао на доста начина баш за време анексионе кризе, није наравно могао извршити тражено и обећано национално самоубиство. Животна снага српскога народа, особито у Србији, избила је на површину после анексионе кризе са необичном силином. Од једном је цео народ осетио у каквом се ужасно тешком положају, и национално и економски, налази Србија, и како је рђава перспектива њене будућности. Осетило се и признавало, да се много грешило и да је силно време узалуд пропуштено. И све је прегло на посао, предано, живо, истрајно, да се накнади про-пуштено време и да се поправи, што се може поправити.

Из тога рада никла је за необично кратко време Нова Србија, препорођена и оснажена. Почело је једно грозничаво спремање и интензиван рад у свима правцима. И држава и цело друштво напрегло је било сву снагу, да се Србија што боље спреми, и материјално и морално, за вршење дужности према држави и народу, када дође време да се решавају велики народни и државни задатци.

Гоњење Срба и Хрвата у Аустро-Угарској настављено је било међутим још јаче. Што се Србија више спремала и снажила, тим су чешће и јаче употребљаване у монархији репресивне мере против Хрвата и Срба. Разне велеиздајничке парнице биле су стално на дневном реду. Али све то није ништа помагало. Идеја о заједници и јединству свих Срба и Срба и Хрвата, била је тако снажна и тако јака, да су је репресивне мере аустро-угарских власти само још снажиле и појачавале. Тако је и у то доба, покрај свег притиска, долазило до великих енунцијација братства и слоге. А Србија је, препорођена и оснажена, све више постајала идеал и стожер свих Срба, Хрвата и Словенаца.

Српско-турски рат 1912-3 г. са великим успесима, што их је, противно очекивањима и надама меродавних фактора у Аустро-Угарској, показала српска војска, и легендарна храброст српских војника и официра, још је

знатно више дигла углед Србије код Срба ван Србије, код Хрвата и код Словенаца. Сви су они били сретни и задовољни не само за то, што је освећено Косово и тиме испуњен највећи народни идеал, не само за то, што је углед Србије необично порастао у целом свету, него највише због тога, што су инстинктивно осетили, да је тиме, што се показало да Србија има толико снаге и вредности и да је фактор са којим се мора рачунати, и њихова позиција у монархији постала, истина можда тежа, али у толико јача, и да је идеал, за који су се они за-лагали, био вредан њихове борбе и њихових жртава.

Док је Србија била без икаква угледа, док је изгледала растројена и без вредности, док је цео свет мислио да је немоћна и сматрао је за пропалу државу, дотле је она била слаба привлачна снага за Србе ван Србије и за Хрвате и Словенце. Али сада, када се Србија јављала у сјају славе и успеха, када се цео свет дивио снази и врлинама мале српске краљевине, и Срби у монархији и Хрвати и Словенци осетили су се од једном силно привучени тој Новој Србији, која је тек сада постала права жижа националног живота и инкарнација свих тежњи и идеала на западној страни словенскога југа.

Колико је у то доба преданост Србији у тим крајевима била велика, види се не само по оном силном одушевљењу, које је на сваку вест о српским победама обузимало све Србе, Хрвате и Словенце у монархији, не само по великим материјалним жртвама, што су их они поднели у разним, највише новчаним прилозима за српске рањенике, него особито по њиховом држању у дипломатском сукобу, који је због изласка Србије на море избио између српске и аустро-угарске владе. Не само цело српско, хрватско и словеначко јавно мњење, сви слободни и независни људи, и цела журналистика, него и многе особе зависне од владе, и чак неки виши и нижи државни чиновници, особито у Босни, давали су јавне изјаве, у којима су заступали и бранили српско становиште и осуђивали тежњу аустро-угарске владе, да спречи Србији излазак на море.

Аустро-Угарска је влада имала дубоко уверење, да ће Србија бити од Турске побеђена, и због тога није спречила први балкански рат. Она се, уверена да ће Србија бити тучена, хтела чак, особито у почетку рата, показати либералном спрема својих поданика, па је дозвољавала скупљање прилога за српске рањенике и прелазак у Србију публици и лекарима. Тај либерализам није могао, тако се резоновало и рачунало, шкодити монархији, јер се рачунало, да ће Србија извесно бити потучена и ослабљена, па ће изгубити углед, што га је последњих година била стекла, те ће бити и мања привлачна снага за Србе, Хрвате и Словенце у Аустро-Угарској.

Кад су међутим аустриски државници видели, да су се у оцени Србијине снаге и вредности преварили, и кад се показало да је Србија јача и да је њена вредност већа, но што је то ико могао и слутити, да ће према томе српско-турски рат имати сасвим обратан резултат од онога, коме су се они са поуздањем надали, — онда су власти у монархији почеле вршити јаку пресију на Србе, Хрвате и Словенце и брутално сузбијати енунцијације њиховог одушевљења, а у исти мах радити и на томе, да смање на сваки начин Србијине успехе, а особито да јој не даду да се изласком на море економски осигура и оснажи.

Аустро-угарска дипломатија је извела своје намере: сузбила је Србију с мора, створила је албанску државу и отела је Црној Гори Скадар. Али аустро-угарској дипломатији све то још није било доста; она је после тога енергично подржавала и подстрекавала Бугарску, да не попусти Србији у њеном оправданом захтеву, да се изврши ревизија српско-бугарског уговора, и тиме је врло много допринела да дође до српско-бугарског рата у лето 1913 године.

Уверени у сигурну победу бугарског оружја, аустриска дипломатија, штампа и јавно мњење радосно су поздравили бугарски препад на Србију и почетак српско-бугарског рата, у пуној нади, да ће им тај рат извесно

донети оно, што им није донео српско-турски рат: пораз, понижење и слабљење Србије. Познато је како је та жеља и нада аустријских меродавних фактора добила јаснога израза у немачкој и мађарској штампи у Аустро-Угарској, која је, и после српских успеха, још увек говорила о бугарским сјајним победама и страшном српском поразу. Још два дана после пада Рајчанског Рида, који је био кључ позиције на положајима, на којима је вођена брегалничка битка, а баш онога дана када је српска војска ушла у Штип и у Кочане, донела је Нова Слободна Преса уводни чланак, у коме је причала, како је брегалничка битка српски Седан, и саветовала је српској врховној команди, да остатке разбијене српске војске окупи, ако може, код Ниша и на Косову, и да покуша да ту даде последњи отпор Бугарима. Толико је јака била жеља и уверење, да ће Србија бити побеђена, да је тако писано још и онда, кад је већ било јасно да је Србија победила. Требало је да прође доста времена, док је јава и стварност надвладала снове и жеље. Тако се и друга нада аустро-угарских државника у српски пораз није остварила; Србија је и из другог рата изашла као победилац. Аустро-Угарска је јасно видела шта те победе значе за њу и за њене југословенске поданике, који су већ и иначе имали пуно разлога да буду незадовољни све тежим, и економним и националним, животом, што су га проводили у монархији. Стога је Аустро-Угарска непосредно после бугарског рата хтела да нападне Србију, да је онда, када је она била сасвим заморена и истрошена после два тешка и напорна рата, сатре и уништи. Италија је међутим енергично одбила да узме учешћа у том мрцварењу, и тако је аустријски план о уништењу Србије за тај мах пропао. После букурешког мира (јула 1913 год.) у Србији је почео жив и интензиван рад у свима правцима. Србија је добила била простране и богате земље, али су те земље културно и економски много биле заостале. Било је јасно, да не требати много и врло напорнога рада, па да се те земље културно, политички и економно потпуно изједначе са Србијом. Србији је за то био

потребан дуг период мирнога живота, рада и развитака, да постане снажна и културна, хомогена национална држава.

Али Аустро-Угарској то није ишло у рачун; њени су државници мислили да не смеју дозволити да до тога дође. Већ после Кумановске битке Аустро-Угарска је била решена да Србију уништи. Требало је само нани повода за нападај на Србију и дипломатски спремити земљиште за рат. Рад Србије у Старој Србији и Македонији после букурешког мира, напредак тих области под Србијином управом и у опште видно снажење Србије, затим необично јачање идеје о јединству код Срба, Хрвата и Словенаца у монархији, — све је то још више утврђивало аустро-угарске државнике у уверењу, да је Србија опасна за живот и опстанак монархије. Због тога је после букурешког мира рат против Србије у Бечу био решена ствар.

Када је 15 јуна 1914 године погинуо у Сарајеву аустриски престолонаследник, мислило се у Бечу, да је то врло згодан повод да се Србија уништи, или бар ослаби. Дипломатски је земљиште било спремљено. Немачка је била решена да изазове рат.

И ако се није могло утврдити и доказати, да је ико од званичних представника Србије умешан у спремју за убиство аустриског престолонаследника, ипак је Аустро-Угарска окривила српске званичне представнике и цео народ у Србији за то убиство. Аустро-Угарски посланик у Београду предао је у јулу српској влади ултиматум са изјавом, да ће Аустро-Угарска прекинути дипломатске односе са Србијом, ако српска влада после рока од 48 сати не прими све што је у ултиматуму тражено. Погодбе које је Аустро-Угарска у ултиматуму ставила Србији биле су врло тешке. Аустро-Угарска је тражила, да српска влада јавно осуди српске офицере и чиновнике, и у опште грађане, који су радили на буђењу и јачању народне свести међу Србима у неослобођеним српским земљама, да спречи штампање сваке књиге и листа, који би писали против Аустро-Угарске, да растури патриотско друштво Народну Одбрану, да забрани све школске

књиге, у којима, по мишљењу аустро-угарске владе, има ма шта што је управљено против монархије, да отпусти из државне службе све чиновнике и офицере, које аустро-угарска влада одреди, да аустро-угарска полиција и судије врше ислеђење и истраге у Србији, кадгод аустро-угарска влада нађе то за потребно, и т. д.

Србија није наравно могла примити те услове, онако како су они били постављени, јер би тиме жртвовала своју независност. Ипак је Србија, само да би избегла сукоб, примила готово све што је Аустро-Угарска у ултиматуму тражила, сем онога што би је директно начинило аустриском провинцијом (дозвола да аустриска полиција и судове раде у Србији). Ма да су све велике силе, чак и Немачка, нашле, да је српски одговор на ултиматум необично помирљив и попустљив, и да га Аустро-Угарска може примити, или бар да он може послужити као основица за даље преговарање, ипак је Аустро-Угарска објавила Србији рат.

Али рат није могао остати ограничен само на Србију и Аустро-Угарску, као што је то Немачка тражила, и као што су се у Бечу надали.

Кад су објављени услови аустро-угарског ултиматума јавно мњење у свима културним државама, сем Аустро-Угарске и Немачке, било је огорчено због неоправданог и грубог насиља, што га је једна велика сила хтела да изврши над једном малом државом, која је уз то још била ослабљена у два велика рата. Због тога су се у аустро-српски сукоб умешале одмах Русија, Француска и Енглеска, у искреној жељи да сукоб изравнају и да спрече рат. Али је Аустро-Угарска хтела пошто-пото да уништи Србију. Ултиматум, који јој је напоследку дао прилику да објави Србији рат, био је пети ултиматум, што га је она у току од две године, од првих победа српске војске над Турцима, упутила Србији.

После објаве рата Србији, Русија је, у тежњи да заштити своје и Србијине интересе, објавила мобилизацију своје војске. Онда је Немачка, у ултиматуму са роком од 12 сати, тражила од Русије, да обустави

мобилизацију, а по истеку тога рока објавила јој је рат. Одмах затим она је објавила рат и Француској. Пошто је Немачка без повода ударила на Белгију, да туда лакше продре у Француску, објави Енглеска, због повреде Белгиске неутралности, Немачкој рат.

Тако су српско питање и аустриско-српски конфликт дали повод за европски и светски рат, који је последњих година, због сукоба интереса међу великим силама, често био на помолу.

Ускоро после објаве рата, крајем јула, аустро-угарска војска је продрла са три стране у северо-западну Србију. Потучена до ноге у великој битци на Церу (2—4 августа) она је за неколико дана била избачена из Србије. После тога српска је војска прешла у Срем и заузела је већи део Равнога Срема, али кад нова аустро-угарска војска продре преко Дрине у Србију, буде српска војска отуда повучена. У току борби које су са промењљивим резултатима вођене у јесен 1914 год. дуж Дрине, нестане српској војсци артиљериске муниције. Како је у то доба аустро-угарска војска надирала са све већом силом, српска се војска, у октобру почне повлачити, а Аустријанци у новембру заузму Ваљево и продру до Рудника и Колубаре. Због тога буде онда напуштен и Београд, на који је аустро-угарска војска нападала без успеха од почетка рата.

Али средином новембра почне српској војсци пристизати муниција, а Краљ Петар дође војсци и узимао је лично учешћа у борби. После тога пређе српска војска у офанзиву, пробије фронт аустро-угарске војске на Руднику, а разбије и војску, која је са севера од Београда почела продирати у Србију. Почетком децембра била је целокупна територија српске краљевине очишћена од аустро-угарске војске, која је била потпуно сатрвена и бежала у највећем нeredу.

Аустро-Угарским властима пошло је било за руком да доста вешто прикрију свој пораз при првом улазу у Србију, али је други пораз био тако велик, да

га је немогуће било затајити. Тај пораз аустро-угарске војске и сјајне српске победе подигли су необично дух нашега народа у Аустро-Угарској. Положај нашега народа у монархији после објаве рата Србији, био је необично тежак. Чим је објављен рат, аустро-угарске власти су похапсиле и интернирале све виђеније Србе у целој монархији; многи су од њих узети за таоце, многи су осуђени, због сасвим незнатних и наметнутих кривица, на велике казне. Њих је било на хиљаде. Настала је била права хајка на Србе у целој монархији: Срби су гоњени, хапшени, мучени и убијани. Најгоре је било у том погледу у Босни, и, после српске офанзиве, у Срему. У Босни и у Срему је на стотине Срба стрељано без икакве кривице.

Исто су тако аустро-угарске трупе при првом прелазу у Србију, у лето 1914 године, чиниле свуда ужасна зверства; убијали су без икаквог разлога, свакога, на кога су год наишли, старце, жене и децу, мирне грађане, које су на улицама и у кућама налазили; палили су све и разоравали без икаквог разлога, и све су то вршили на најсвирепији начин.

После друге победе над Аустро-Угарском завладало је на српском војишту затишје. И на француском војишту, пошто су Немци одмах у почетку били одбијени од Париза, вођена је само рововска борба, без великих промена и већих резултата. Једино су Руси стално напредовали. Они су у септембру разбили аустро-угарску војску код Лавова, а у пролеће 1915 године освојили су и Пшемисл. У то је објавила и Италија Аустро-Угарској рат.

Али се наде на помоћ Италије нису испуниле. Ускоро после објаве рата од стране Италије, почели су Немци велику офанзиву против Руса, и у сталној огорченој борби, која је трајала неколико месеца, они су потисли руску војску чак до иза Варшаве. Свршив са Русијом, Немци су решили да ухвате везу са Турском. Да се то постигне требало је задобити за себе Бугарску и покорити Србију. Покорењем Србије ослободила би се и аустро-угарска војска, и могла би се употребити за друга војишта.

Силе споразума, видели шта се спрема, нудиле су такође Бугарској савез, и тражиле су од Србије да уступи Бугарској знатан део Македоније, да би она приступила њима. Србија је пристала и на ту велику жртву, само да се помогне општој ствари и да се скрати рат. Али је у време тих преговора Бугарска већ била потписала са Аустро-Угарском уговор, по коме је требало да она нападне Србију с леђа, кад је Немачка и Аустро-Угарска нападну с фронта.

Остављена од Грчке, која је преварило лажном мобилизацијом, па је онда у одсудном тренутку изневерила, и ако је по уговору била обавезна да јој помогне, а без помоћи од савезника, Србија је у јесен 1915 године, нападнута са три стране, од Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске, са војском која је била четири пута већа од српске, после очајног отпора, који је непријатеља стао врло великих жртава, била покорена. Остатци српске војске и знатан део српског грађанства избегао је преко албанских брда, где је много њих пропало, због оскудице у храни или побијено од Арнаута.

Освојена Србија подељена је између Бугарске и Аустрије. У земљи је после тога завладао ужасан терор. И Бугари и Аустријанци вршили су у Србији најстрашнија насиља. Све што је било српско гоњено је и немилостиво уништавано; затворене су све српске школе; у аустријском делу Србије забрањена је била ћирилица, а у бугарском у опште употреба српског имена; српске су књиге уништаване, све што је имало културног значаја и вредности пљачкано је и разношено. Све тековине стогодишњег културног рада српског народа у Србији биле су уништене.

Али је најстрашније било систематско истребљивање српског живља у окупираној Србији. Аустријанци су свакога дана стрељали и вешали, без икаквог разлога, или за сасвим незнатне кривице, на десетине српских грађана, а Бугари су, на најгрознији начин, вешали, убијали, клали и премлаћивали на стотине људи, жена и деце. На најсвирепији начин побили су они преко 150 српских свештеника, а исто толико и учитеља и

чиновника. У једном само округу (топличком) побијено је за време бугарске окупације, по званичним податцима, 20.000 Срба ...

Већ пре пропасти Србије, у пролеће 1915 године, образовали су Срби, Хрвати и Словенци, који су били избегли из Аустро-Угарске, у Лондону Југословенски Одбор, са задатком, да заступају и бране интересе нашег народа у савезничким државама. После пропасти Србије, Југословенски Одбор је знатно проширио и појачао свој рад и своју пропаганду у корист нашег народа. Тај рад је помогла и акција србијанских интелектуалаца, који су успели да изађу из Србије, и који су се онда разишли били по свима савезничким земљама, обавештавајући пријатељске народе о положају и тежњама Србије и свих српских, хрватских и словеначких земаља.

Југословенски Одбор сматран је за представника нашег народа у хапсбуршкој монархији. Са председником његовим, др. А. Трумбићем, склопио је председник српске владе у априлу 1916 година на Крфу, где се после пропасти Србије била склонила српска влада и Скупштина, пакт о основним принципима, по којима ће се извести уједињење свих српских, хрватских и словеначких земаља у једну државу.

У то доба српска је војска, која се преко Албаније спасла, реорганизована, и у лето 1916 године послата је на солунски фронт. У исти мах су у Русији од заробљених аустро-угарских Срба и нешто Хрвата и Словенаца, образоване две добровољачке дивизије. Оне су се истакле необичном храброшћу у борбама против Бугара у Добручи, а после руско-немачког мира, преведене су на солунски фронт.

На солунском фронту водили су међутим Срби са својим савезницима стално борбу против Бугара, Аустријанаца и Немаца. Особито су огорчене борбе вођене у јесен 1916 године, кад је српска војска, са безпримерним јунаштвом и са великим жртвама, освојила Кајмакчалан, и тиме омогућила освојење Битоља. Али после пада Битоља није било скоро никаквих промена на солунском фронту, скоро за две године.

Почетком 1917 године огласиле су Немачкој рат и Северо-американске сједињене државе, и на француском фронту су онда почеле врло живе припреме за велику офанзиву. У вези са том офанзивом, која је на француском фронту почела у лето 1918 године, предузета је офанзива у великом стилу и на солунском фронту. Српска је војска, са великим полетом и одушевљењем, помогнута својим савезницима Французима и Енглезима, напала 2 септембра на бугарске утврђене положаје, и после огорчене тродневне борбе пробила је бугарски фронт. Код Бугара је настало расуло, а српска је војска у необичном полету стала гонити непријатеља, и у току од само неколико дана она је заузела све до Косова и Врање. Под притиском потпуног пораза, Бугарска је изневерила своје савезнике, затражила мир и примила све услове, које су јој савезници поставили. Сва бугарска војска предала се у две велике групе Србима.

После тога српска је војска продужила ослобођење Србије, где су јој нешто отпора давали још поједини делови немачке и аустро-угарске војске, који су се повлачили ка северу. Октобра 19 заузет је и Београд и тако је, за месец и по дана, ослобођена цела Србија и Црна Гора.

Али се српска војска није зауставила на старим границама Србије. У Аустро-Угарској је било настало потпуно расуло. Током рата унутрашња снага монархије све је више слабила; финансиске и економске прилике биле су све теже и све горе; дисциплина је стално слабила, државни организам је све горе функционисао. Сви су народи у монархији желели слободу и сједињење са својом браћом у слободним народним државама. Особито су у том правцу радили Срби, Хрвати и Словенци. Жеља за слободом и јединством све се отвореније истицала.

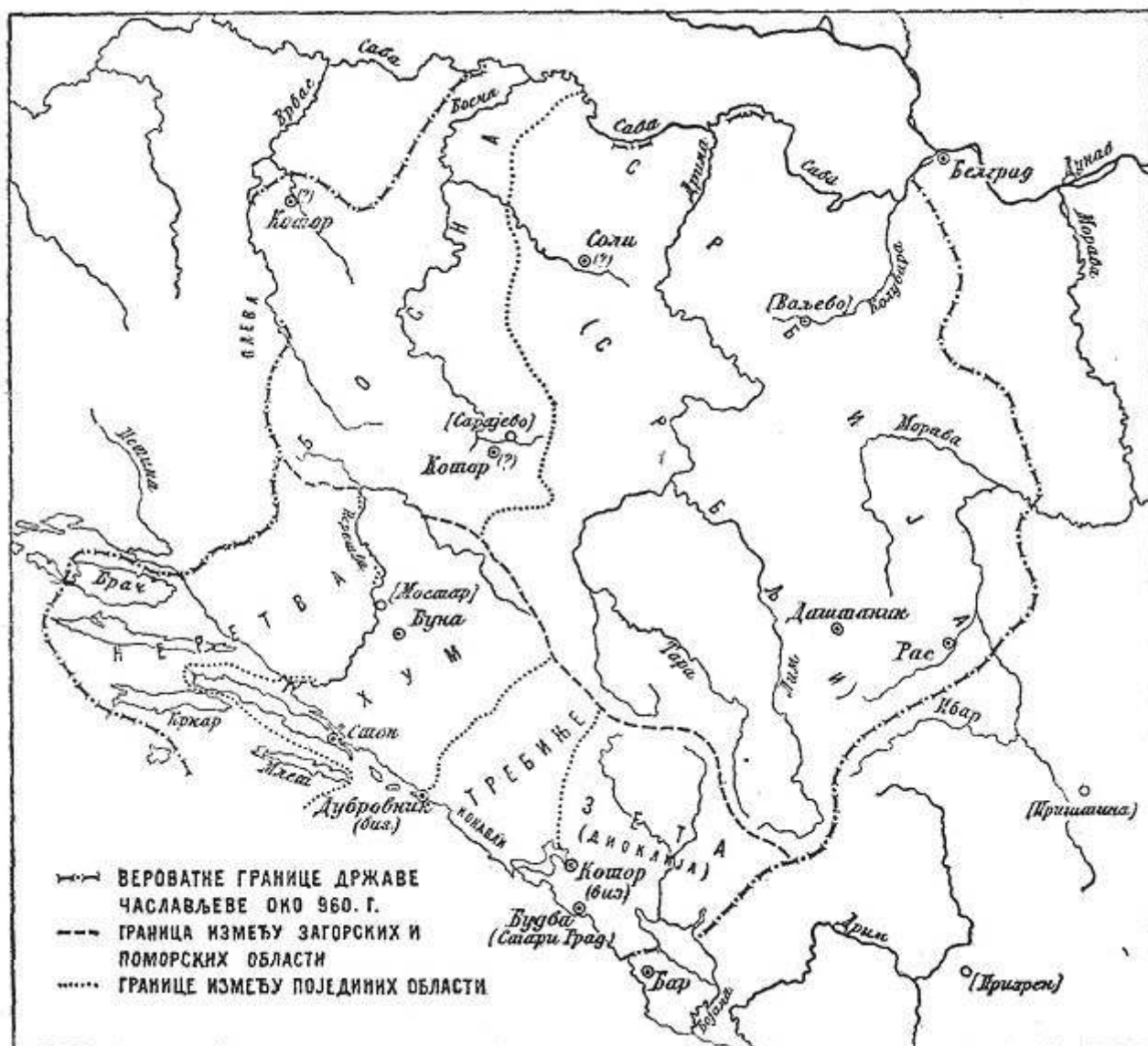
Кад је Бугарска положила оружје, српска војска ослободила Србију и почела продирати на аустро-угарску територију, завладало је у монархији потпуно расуло. Војска је почела отказивати послушност, у великим ма-

сама напуштати фронт и враћати се кући. Услед тога су настале у целој земљи борбе, револуциони покрети и анархија.

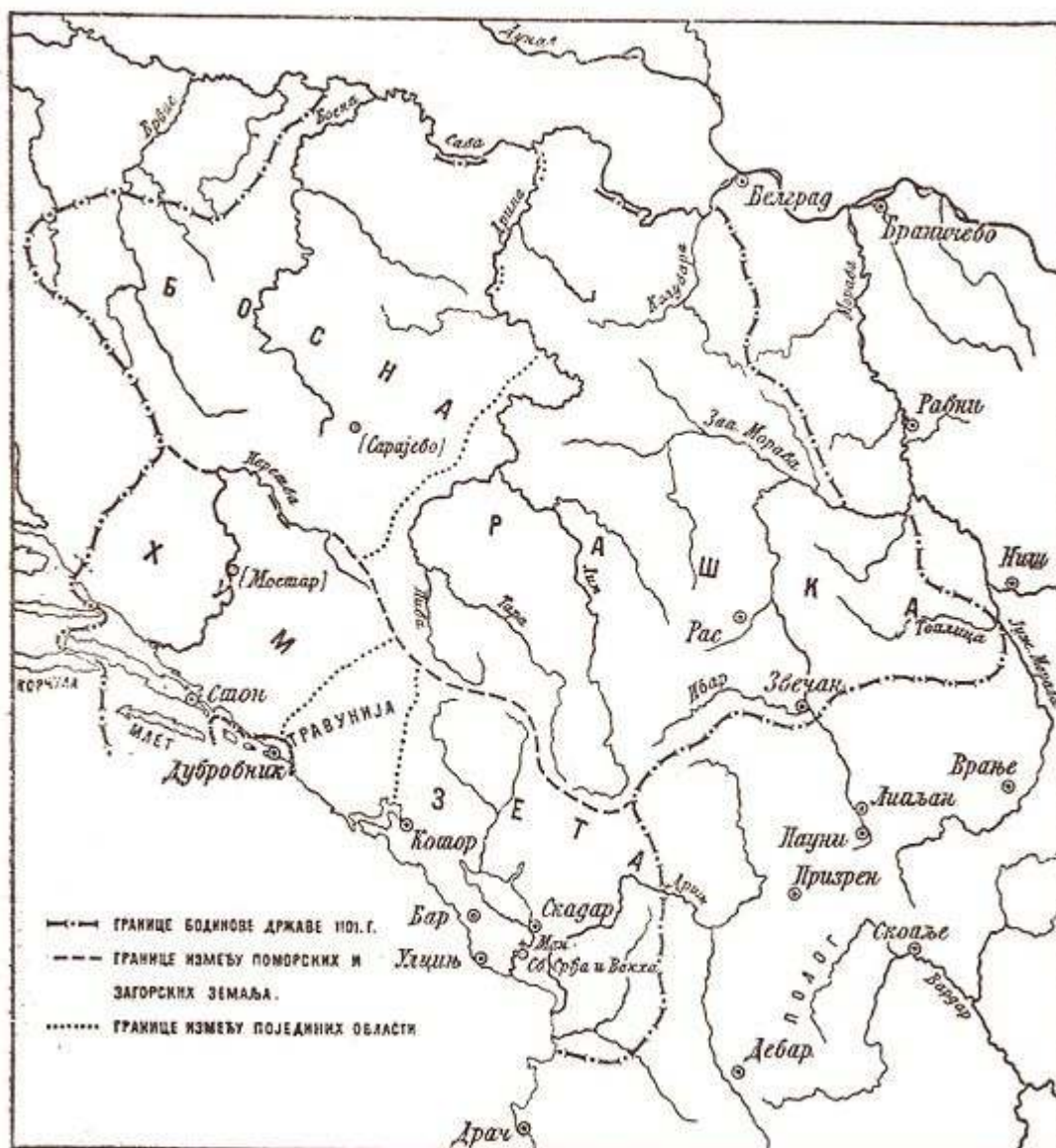
У последњем тренутку аустриски су државници још покушали да спасу монархију стварањем југословенске државе и издајом свога савезника, Немачке, и понудили су савезницима посебан мир. Али је све то већ било доцкан. У Пешти и Бечу букнула је револуција и проглашена је република, цела је држава била у потпуном расулу, српска је војска продирала у свима правцима у земље бивше монархије, насељене Србима, Хрватима и Словенцима. У исти мах је и Немачка положила оружје и затражила мир. Тиме је светски рат био свршен.

Кад је у Аустро-Угарској настало расуло и анархија, и кад је српска војска почела продирати у земље бивше хапсбуршке монархије, образована су у свима српско-хрватско-словеначким покрајинама Народна Већа, која су узела сву власт и управу у своје руке. Три главна народна већа, у Загребу, Сарајеву и Новом Саду, прогласила су спајање својих покрајина и области са Србијом. Исто су тало прогласили јединство са Србијом и представници Црне Горе.

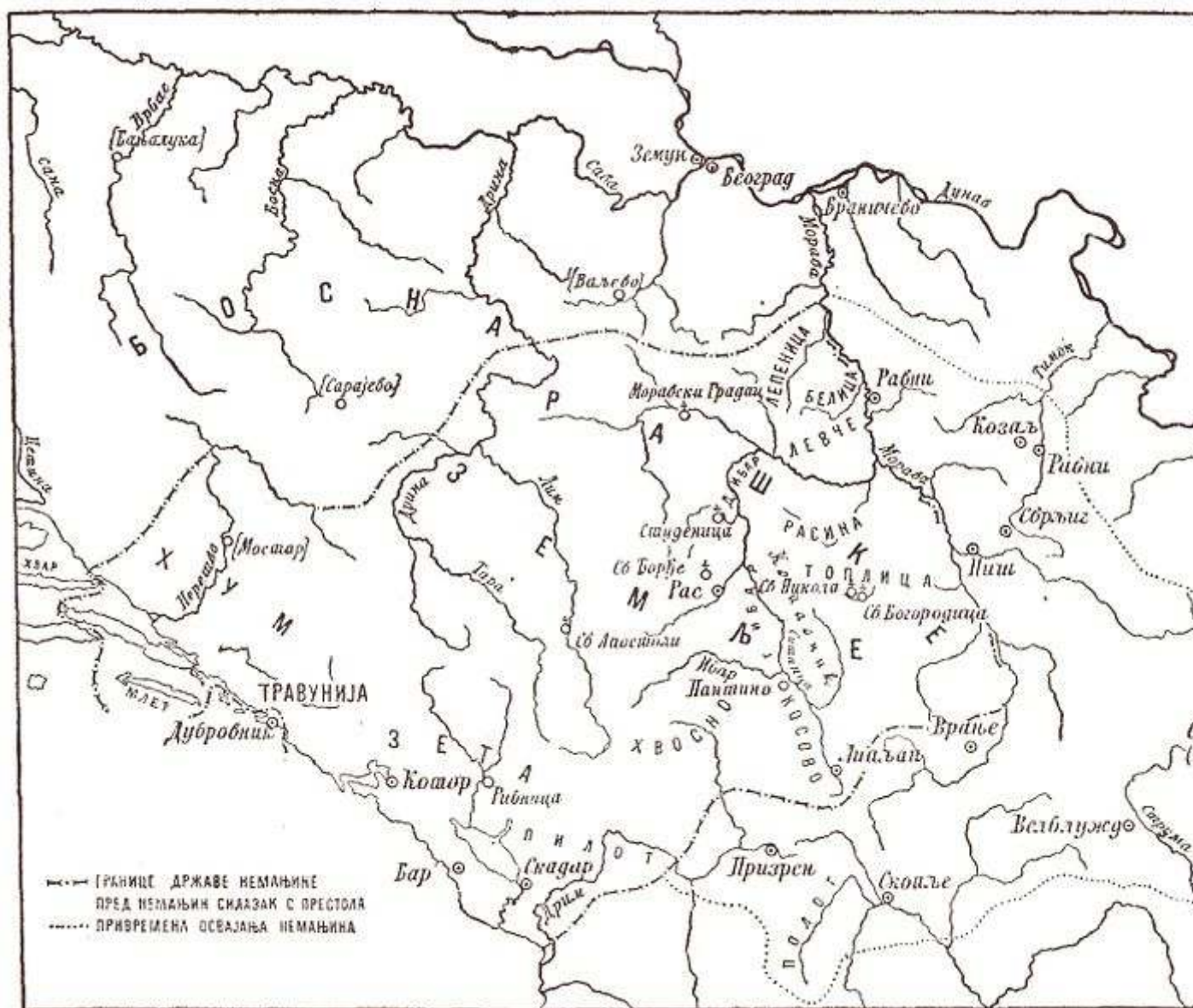
Тако је, благодарећи великим напорима и тешким несебичним жртвама што их је поднела Србија, и патриотском раду свих Срба, Хрвата и Словенаца, цео наш народ уједињен у једну своју слободну државу.

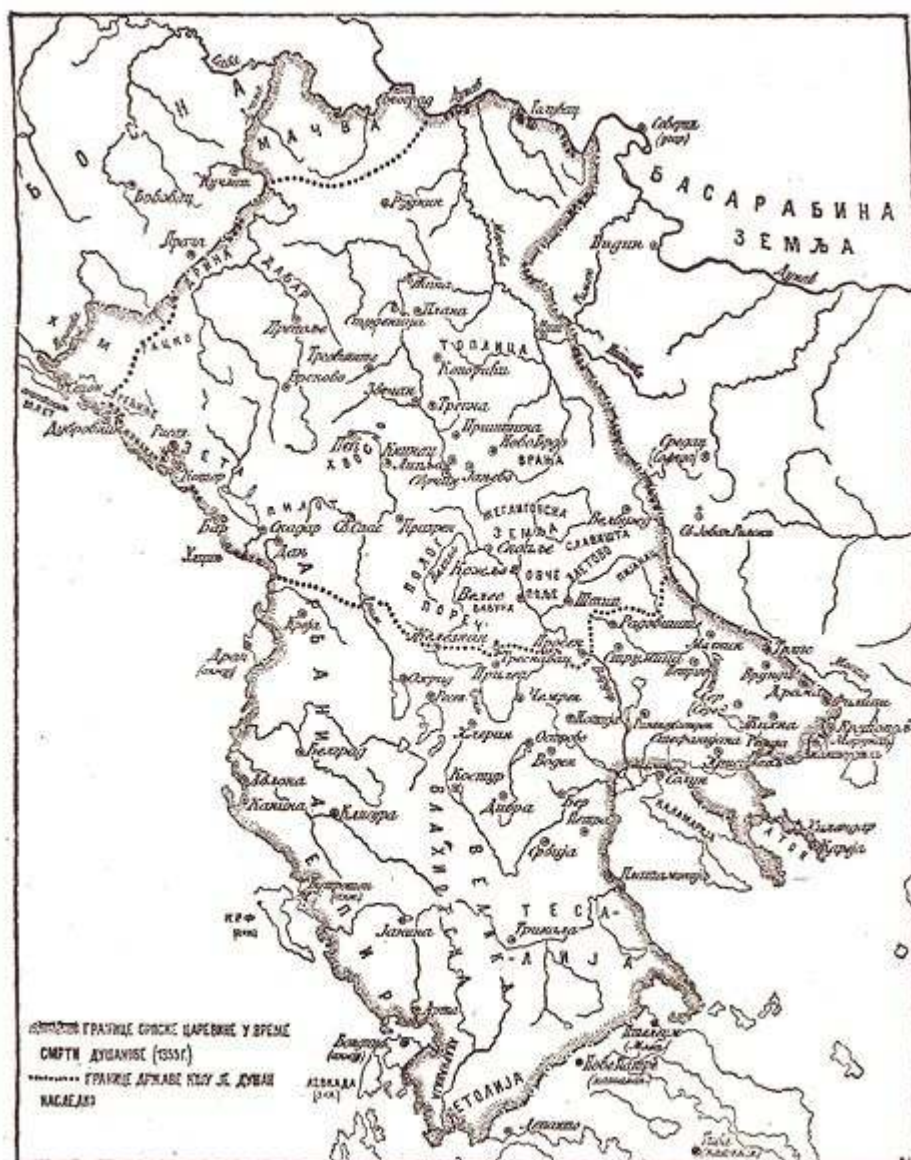
КАРТА 1

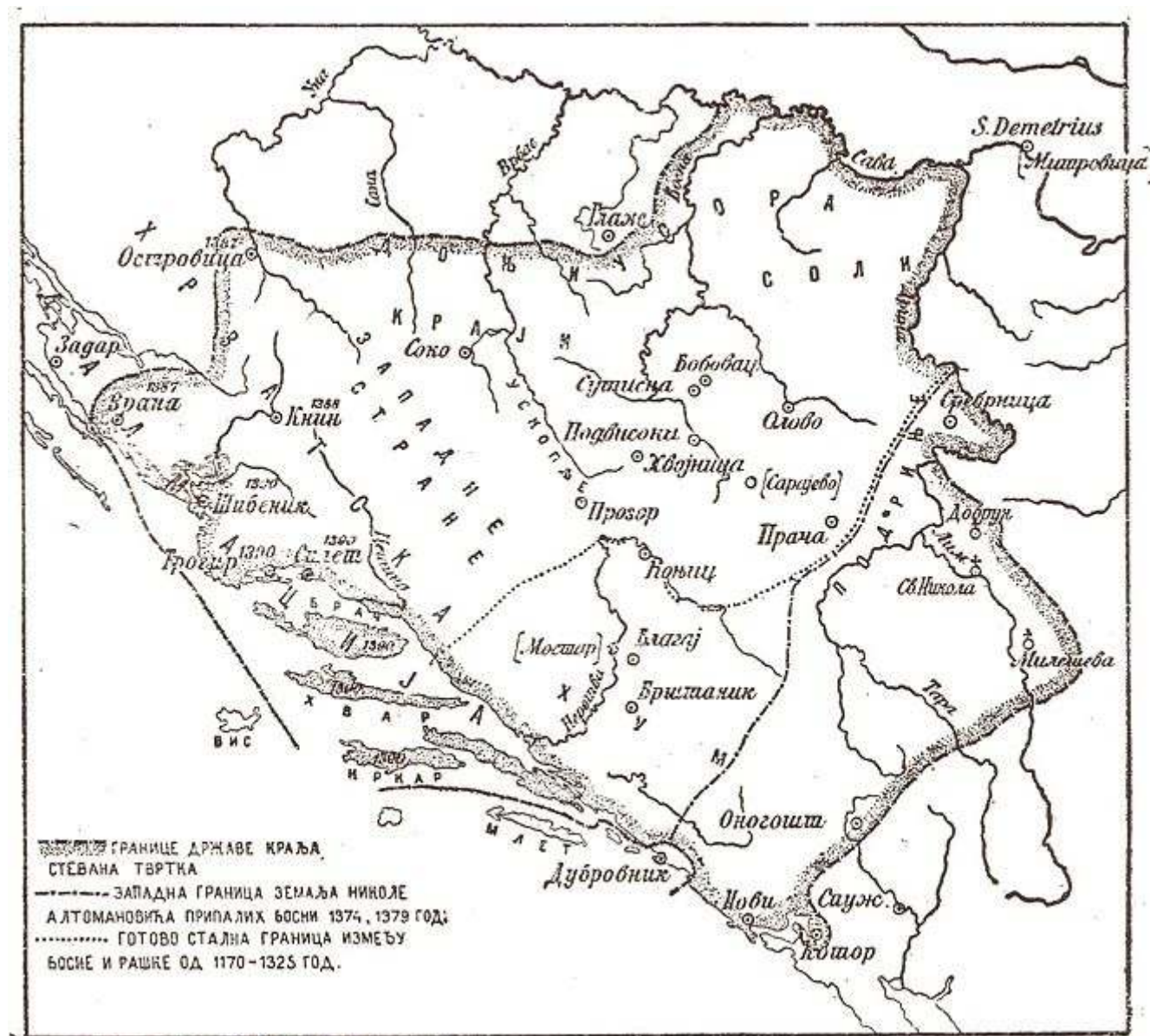
КАРТА 2

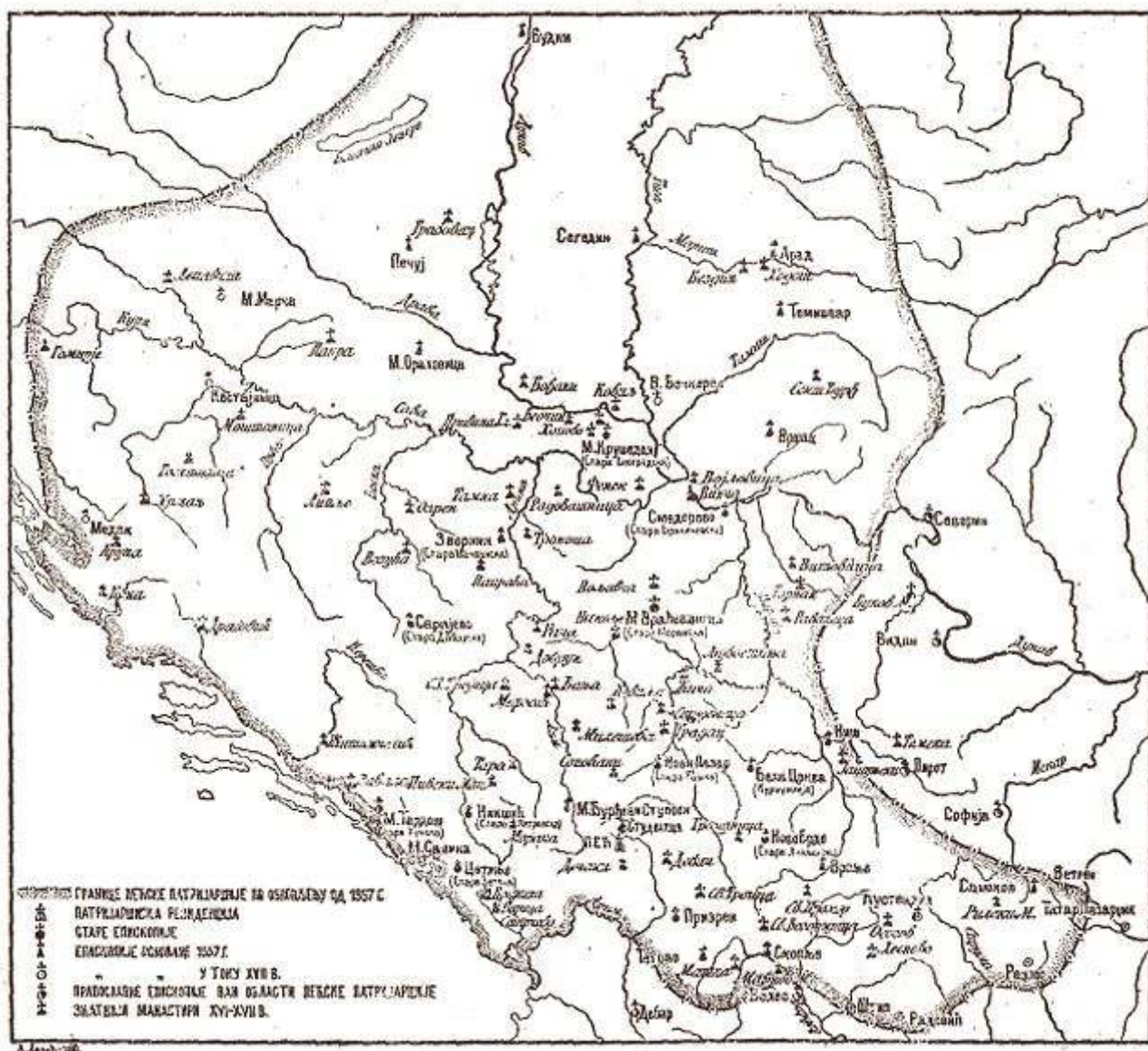
КАРТА 3

KAPTA 4

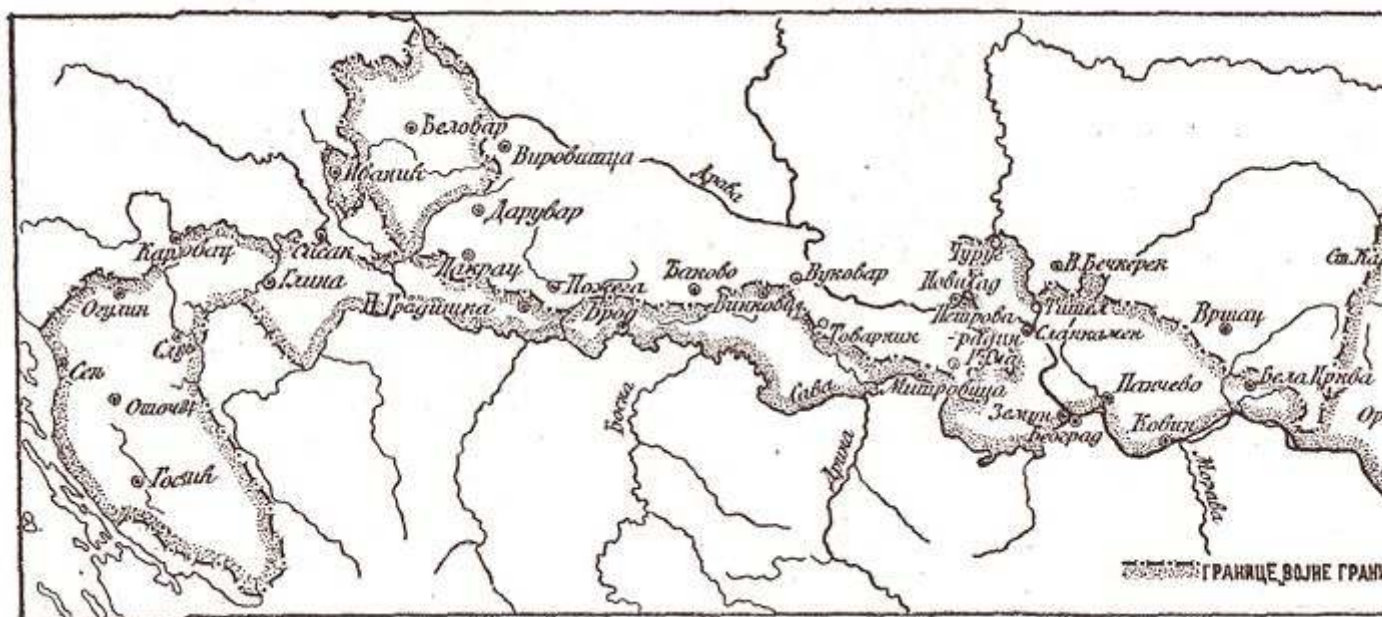
КАРТА 5

КАРТА 6

КАРТА 7

КАРТА 8

КАРТА 9